

MIKOS ÉVA

Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának folklór és populáris irodalmi kapcsolataihoz

Az alábbiakban – Fazekas Mihály művészetének újragondolása kapcsán – kísérlet történik egy másodlagosnak számító alkotás, a *Debreczeni Magyar Kalendárium* függetlenségének értelmezésére.¹ A kalendáriumi történetek, valamint az egész kalendáriumi szövegfolyamat cementáló szerkesztői koncepció értékelésével egyrészt Fazekas szerzői életművének forrásvidéke kerül az érdeklődés középpontjába. Másrészt nem csupán az irodalmi munkásság, hanem a személyiség is: az írás mellett számos egyéb területen tevékenykedő, újító szellemű felvilágosult gazdálkodó, városatya gondolkodásmódjába, egész életfelfogásába próbálnak jelen sorok bevilágítani.

A Fazekas Mihály életművének, tudományos és közéleti munkásságának újraértékelése nem csupán Fazekast magát érinti, a hasonló vállalkozások szükségszerűen maguk után vonják a hatás- és befogadástörténet revízióját is. Fazekas neve az elmúlt hatvan évben szorosan összekapcsolódott monográfiája, művei összkiadásának sajtó alá rendezője, Julow Viktor nevével. Ha a 21. században Fazekas életművét akarjuk új megvilágításba helyezni, az óhatatlanul Julow Viktor munkásságának értékelésével is együtt jár, aki Fazekast nem csupán művei alapján mutatta be, hanem a költői hagyatékot az életúttal tükröztetve tárta az olvasók elé, s az egyént tágabb közössége, a debreceni polgárság közegeiben is vizsgálta.² Az életrajzot és a művet, valamint a környezet-tanulmányt a maga komplexitásában jelenítette meg, ezzel egy jól dokumentált pálya nem csupán irodalomtörténeti, hanem társadalom- és mentalitástörténeti forrásként is szolgált számára, s helyenként egy mikrotörténeti elemzés erényeit is megcsillogtatta.³ Nemcsak az motiválhatta a társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálatot, hogy egy elismert, az utókor által is számon tartott, sőt, meg lehet kockáztatni, népszerű szerzőről

¹ A tanulmány az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982. A kötet koncepciójáról lásd MEZEI Márta, *Julow Viktor: Fazekas Mihály*, Irodalomtörténet, 1983/4, 985–993.

³ Ez esetben a szó szoros értelmében vett mikrotörténetről nem beszélhetünk, bár nehéz megállapítani, hogy Julow Viktor hallott-e erről a módszertani irányzatról, s ha igen, milyen mélységben ismerte, a fogalom ugyanis már az 1950-es évek vége óta létezett. A mikrotörténelem kifejezés emlegetése ebben a kontextusban inkább az utókor tapasztalatainak és élményeinek múltba vetítése. Ugyanakkor Julow műve több ponton emlékeztet egy évtizedekkel későbbi kísérletre, Szilágyi Márton Csokonairól írott monográfiájára. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014. A mikrotörténet-írás magyar nyelvű elméleti összefoglalását író Szijártó M. István is kiemeli, hogy nem csak akkor beszélhetünk mikrotörténeti leírásról, ha a szerző tudatosan választotta ezt a módszertani keretet művéhez, hanem olyan esetekben is, amikor csupán elvek és módszerek véletlen egybeeséséről van szó: SZIJÁRTÓ M. István, *A mikrotörténelem = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS István, Bp., Osiris, 2006, 500–520.

van szó, hanem az is, hogy Fazekas számára az írás fontos dolog volt, valamint különböző hivatali tisztségei kapcsán róla és körülötte is sokféle dokumentum keletkezett, és maradt az utókorra. Ezek a lenyomatok pedig alkalmassá tették őt a társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálatra is.

Az alábbiakban szándékoltn háttérbe szorul némileg az irodalmi életmű, hogy az alkotó gondolkodásának, szemléletmódjának gyakorlatias aspektusai kerülhessenek előtérbe, s a társadalom- és mentalitástörténeti szempont egy kommunikációtörténetivel bővüljön.

Anekdóták, példázatok, tréfák a Debreczeni Magyar Kalendáriumban

A *Debreczeni Magyar Kalendárium* egyike korai népfelvilágosító jellegű populáris olvasmányainknak.⁴ Emellett Fazekas fiziko-teológiai meghatározottságának egyik fontos bizonyítékát is jelenti.⁵ A kalendárium Fazekas Mihály szerkesztésében megjelent évfolyamai szakítani igyekeztek a naptárak kora újkorban kialakult hagyományaival, főként az asztrológiai alapú időjósással és politikai prognosztikonnal.⁶ Fazekas csillagászati ismeretterjesztéssel helyettesítette az asztrológiát,⁷ emellett a felvilágosodás különböző, gyakorlatban hasznosítható tapasztalatait igyekezett átadni olvasóinak a kalendárium segítségével. Ezzel a két eszközzel próbált eljutni a népfelvilágosodás tulajdonképpeni céljához, amely a hiedelemalapú, mágikus gondolkodást a racionális gondolkodásra kívánta felcserélni.

Az alábbi sorok a Fazekas Mihály által szerkesztett kalendárium rövid prózai szövegeit vizsgálják elsősorban, azok eredetének és párhuzamainak, illetve lehetséges hatásának feltárása érdekében. A magyarországi kalendáriumi rövid próza forrásvidékén nehéz eligazodni. Ezek a szövegek a legtöbbször fordítások, esetleg más nyelveken megjelent anekdota-gyűjtemények egyes darabjainak kivonatai, vagy korábbi külhoni, ritkábban hazai kalendárium-évfolyamok szövegeinek kompilációi. A *populáris olvasmányok*,⁸ amely kategóriába a kalendárium is tartozik, ugyanis nem

⁴ JULOW, i. m. 387–388.

⁵ Fazekas és a fiziko-teologizmus kapcsolatáról lásd DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*, Alföld, 2019/10, 67–71, 81–83; A fiziko-teologizmusról általában lásd IMRE Mihály, *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 227–274.

⁶ A magyarországi kalendáriumok korai történetéről lásd DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös, 2003. (Az asztrológiai vonatkozásokról *uo.*, 122–135.) Fazekas kalendáriumának népfelvilágosító tendenciáiról a kalendáriumok összefüggésében lásd KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 33.

⁷ Lapszámunkban Zsoldos Endre tanulmánya ad kimerítő elemzést a tárgyban: ZSOLDOS Endre, *Fazekas Mihály: csillagászat és kortan*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 204–226.

⁸ A fogalom a svájci folkloristától, Rudolf Schendától származik, aki a német nyelvterületen tudományos kutatómunka tárgyává tette az alapfokon iskolázottak számára készült nyomtatványokat. Az eredeti ki-

túlzottan tisztelték a szellemi magántulajdont azokban az időkben sem, amikor már létezett a szerzői jog.⁹ A korábbi évszázadokban pedig az egyes nyomtatványokban megjelent tartalmi elemeket, lett légyen szó szövegekről vagy képekről, egyenesen közös tulajdonnak tekintették.¹⁰ Az idegen nyelvű forrásokat valószínűsíti, hogy a történetek többnyire más európai országokban, francia, német, esetleg angol nyelvterületen, sőt orientális környezetben, például török, arab vagy perzsa városokban játszódnak, s akadnak köztük antik témák is. A főszereplők szinte valamennyi szövegben, ahol megnevezik őket, idegen nevekkkel rendelkeznek. A szövegek a korabeli fordítástechnika esetlenségével, esetlegességével terheltek. A tréfás történetek, csattanós anekdoták nemzetközi vándormotívumokból építkeznek, amelyek feltehetően szóban, de épp annyira írásban is hagyományozódtak, variálódtak évszázadokon keresztül, egyes szüzséket egészen a középkori, vagy akár az ókori írásbeliségig is vissza tudunk vezetni.

A debreceni kalendárium szövegei a kalendáriumi anekdoták sajátos csoportját képviselik, többségük valamilyen tanulságot fogalmaz meg, erkölcsi példázatot állít olvasói elé. Ez a típus nem teljesen ismeretlen a kalendáriumokból, de nem is tipikusan jellemző erre a zsánerre. A kalendáriumok függelékei kedvtelésre, időtöltésre, illetve okulásra, tanulásra szolgáló olvasnivalót kínálnak (ezt esetenként a címlapjukon is jelzik, oktató mulattató és más hasonló jelzőket használva), az alapvető műfajt jelentő szövegfajtájuk az anekdota, amelynek lehet ugyan tanulsága, akár erkölcsi jellegű is, de lényege a csattanós befejezés, a humor.

Az alábbiakban egy lista következik azokról a debreceni kalendáriumban olvasható szövegekről, amelyeket az anekdota, a tréfa, a fabula, vagy a példázat műfajába, esetleg ezek valamiféle szintézisébe lehet sorolni.

CÍM	ÉV	Tartalom, tanulság, forrás	MŰFAJ
A' szerentsétlen Paputsok	1819	A fősvénység okozta bűnök előbb-utóbb az emberre visszahullnak. <i>Bűn és bűnhődés.</i>	monda, példázat
Ritka példája a' bátorlelkűségnek	1819	Példázat egy nyugalmazott kapitányról, aki fél a házába betörő gyilkosokkal szembeszállni.	példázat
A' Prütsök és a' Hangya	1819	Beosztásra, takarékosagra, előrelátásra oktató példázat. Ezópuszi mese.	fabula
A' Tövisesdisznó és a' Vakondak	1819	„Fogadd be a tótot, kiver a házadból!” – közmondás tanulságai. August Gottlieb Meissner gyűjteményéből származhat, vagy annak valamelyik átíratából.	fabula

fejezés populäre Lesestoffe. Rudolf SCHENDA, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1970.

⁹ BÉKÉS István, *Magyar ponyva Pitaval: A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*, Bp., Minerva, 1966, 182.

¹⁰ DUKKON, *i. m.* 121–122.

A jó Fiú	1820	Elbeszélés egy állhatatos ifjúról, aki zsoldosnak áll, hogy jövedelméből apját a rabságból megszabadíthassa.	novella
A' megsalatkozott idő próféták	1820	Időjósással kapcsolatos felvilágosítás, a hiedelmek káros mivoltát igyekeznek bizonyítani.	példázat
A' Virtusnak és a' Világi-gyönyörűségnek Herkulussal való Beszélgetése	1820	Antikizáló allegorikus történet.	paramythion
Drágánn venni, oltsónn adni, okos Kereskedés	1820	Pragmatikus ismeretek a kereskedelem működéséről.	gyakorlati útmutatás, példázatszerűen
A' Jótevőségnek és Háládatosságnak igen szép példája	1820	Az erkölcsi nemesség és a jó szándék megtérül.	példázat
A' Fösvény és a' Majom	1820	A fösvénység elnyeri büntetését.	tréfás példázat
Igazságos kárvallás	1821	<i>Bűn és bűnhődés</i> típusú történet egy tolvaj parasztról, aki meglakol a kihágásért.	monda, anekdota
A' szegény Flink Suszter, vagy az Isteni Gondviselés példája	1821	Aki segít magán, azt az Isten is megsegíti. A Gondviselésbe vetett hitet erősítő történet.	példázat
A' pajkosság veszedelmes következése	1821	<i>Bűn és bűnhődés</i> sémájára építő történet: a főszereplő meglakol azért, mert kísértettel ijesztgetett valakit. Büntetésből maga is kísértetet lát, amitől nem is tud megszabadulni.	monda, példázat
A' Megtérés	1821	Egy almatolvaj megbánja tettét.	novella
I-só Osmannak nevezetes szavai az ő halálos ágyában	1821	Az élet végeességéről szóló tanítás.	novella
Intó példa a' Szülékhez	1821	Babonák, hiedelmek káros hatását bemutató történet, a gyermekijesztők veszélyességére hívja fel a figyelmet.	példázat
A' nemes szívű Kozák	1821	A jó barát a bajban is segít.	anekdota
A' vesztegetés szomorú következései	1822	Valóságos krimi vagy rémtörténet egy többszörös gyilkosságról, a végén pedig a jogos büntetésről. <i>Bűn és bűnhődés</i> .	monda
A' Barátok	1823	A jócselekedetek a legjobb barátok, elkísérnek a sírig.	példázat
Az álom beteljesedése	1825	Az álmok valóra válhatnak.	monda

A' levesnek bizonyító ereje	1825	„Uraim! Kentek olyanok, mint ez a' leves. Egyenként véve mind jók kentek, de ha együvé fogódnak, már akkor semmire kellők.”	anekdota, példázat
A' Vagyon szeretete	1825	A főszereplő gyermeknek semmi nem elég. Mindez igaz a felnőttekre is.	példázat, tréfa
Öregség példája	1825	Aki mértékletesen él, nem iszik, sokat mozog, az sokáig élhet.	példázat
Az elmés Katona	1825	A főhős nemes bosszút áll fukar szállásadóján.	anekdota
Tudós Vetélkedés	1826	Egy tudós elme szellemes riposztja.	tréfa
Világítás	1826	Rövid, frappáns állásfoglalás a felvilágosodás értékrendje mellett.	tréfa
Melyik igaz	1826	Helyzetkomikumon alapuló vicc.	tréfa, vicc
Külömbőség (sic!)	1826	Szójátékon alapuló vicc.	tréfa, vicc
Elmés magamegigazítás	1826	Okos ember alkalmazkodik a beszélgetőpartneréhez.	tréfa
A' Szokás ereje	1826	A megszokások helyett az új is lehet kedvező.	anekdota
Az Anténor Alma [sic! Álma]	1827	Élj igazán és megelégedve: „bóldoggá úgy lehetsz!”	allegorikus példázat
Különös Privilegium	1827	Wieland <i>Abderitákjának</i> epizódjaira emlékeztető és arra reflektáló anekdota.	anekdota
Különös Történet, és Per	1828	Csodás történet egy élve eltemetett lányról, akit szerelme kiás a sírból és feltámaszt.	monda

1, Műfaji problémák a Kalendárium függelékében

Első olvasásra is nyilvánvaló, hogy itt olyan összetett műfaji képlettel van dolgunk, amely alapvetően két műfaj, az anekdota és a példázat határán áll, s emellett olykor a tréfa, tréfás mese vagy a vicc műfajokból is kölcsönöz elemeket, esetenként a novellával, a novellamesével, illetve más, folklór vagy irodalmi műfajokkal is érintkezik, mint például a bűnügyi történet, illetve rémtörténet. Az előttünk fekvő kalendáriumsorozat rövid történetei szinte soha nem képviselik tisztán valamelyik műfajt, többnyire legalább kettő sajátosságait viselik magukon. Vannak szövegek, amelyekben az egyik műfaj jellemzői domborodnak ki jobban, s vannak olyanok, amelyekben a másiké.

A templomi prédikációk alapjául szolgáló exemplumok már a középkor utolsó századaitól éltek a humor lehetőségével. Különösen igaz ez a húsvétvasárnapi istentiszteleteken elhangzó szentbeszéd, igehirdetések alapjául szolgáló történetekre, amelyeknek a kora újkor folyamán kötelező elemévé vált a szellemes élc, amellyel az alapvető emberi hibákat, gyarlóságokat igyekezett a lelkész nevetségessé tenni, így óvva híveit az eltévelyedésektől, túlzásoktól. A példázatoknak tehát időnként eszköze, segítőtje lehetett a humoros anekdota, vagy tréfa, a fordítottja azonban ritkább. A kalendáriumok rövidprózái alapvetően a humorra élezettek, legtöbbjük a tréfa vagy anekdota műfajába sorolható, de a templomi exemplumok kalendáriumi megjelenése

a korszakban szórványosan másutt is előfordult. Eddig leginkább svájci kutatók hívták fel a figyelmet a kalendáriumokban található rövidprózai alkotások prédikációs jellegére, sőt, egyenesen a templomi prédikációkkal való kölcsönhatásaira.¹¹ Ebből indirekt módon arra következtethetünk, hogy a jelenség leginkább a református közösségekre jellemző, amilyen Debrecen is volt, illetve olyan régiókra, ahol a református felekezet jelen volt. Az sem zárható ki, hogy Fazekas svájci előképekből dolgozott, vagy svájci közvetítéssel kerültek egyes szövegei a kalendáriumába.

Ha megnézzük a korszak más magyar városainak kalendáriumait, az exemplumok és parabolák hasonlóan gyakori jelenlétével nem találkozunk. Az 1820-as években, illetve azt megelőzően a naptárpiacot a győri, a komáromi, kassai, illetve a pesti és budai Landerer, a kolozsvári Tilsch nyomdák kiadványai vezették, amelyekben a hagyományosnak mondható csattanós anekdoták kaptak helyet. Egyházi kiadású naptárak ez időben Magyarországon nem voltak jellemzőek, holott a prédikációs exemplumok jelenlétére ilyenekben lehetne számítani.

A továbbiak kis nemzetközi kitekintéssel megpróbálják megkeresni a debreceni kalendárium lehetséges forrásait, párhuzamait. Egyúttal bepillantást engednek a téma nyugati, elsősorban német nyelvű szakirodalmába, a németországi mellett svájci és osztrák kutatók munkáiba.

2, Kisprózai műfajok a népszerű írásbeliségben a 16. századtól a 19. század elejéig

A német szakirodalomban a *Kalendergeschichte* (kalendáriumi történet) önálló terminus technicus, a német nyelvterületen ugyanis már a könyvnyomtatás kezdetétől önálló műfaj volt. A német nyelvű naptárakban már az 1570-es években megjelent, főként az iskolázatlanabbak számára készült úgynevezett *Bauernkalender*, vagyis parasztkalendárium sorozatokban.¹² A kalendáriumi történet néhány száz szóból álló elbeszélő prózai alkotás, amely tömör megfogalmazásban tár az olvasó elé valamilyen általános élettapasztalatot, bölcsességet. Gyakran egyszerű tanulással szolgál, s nem ritka a csattanós végkifejlet sem, de a kettő közül egyik sem kizárólagos feltétel. A történetek megfogalmazását többnyire nyelvi egyszerűség, sőt igénytelenség jellemzi, s általában más, a szóbeliségből is ismerhető kifejezési formáktól kölcsönöz elemeket.

A köznépi szórakoztatására, egyúttal oktatására szolgáló folklorikus történetek, példázatos tréfás mesék, anekdoták, a *Schwankok* írásbeli megjelenése azonban nem

¹¹ Alfred MESSERLI, *Evangelische Beispielgeschichten in Schweizer Kalendern*, Jahrbuch für Volkskunde, 22, 1999, 93–104. A prédikációk és kalendáriumi történetek szerzője esetenként ugyanaz a személy, mint a svájci Jeremias Gotthelf esetében, ebből adódhatnak a két médium közti átfedések. Gotthelf nem volt Fazekas kortársa, tevékenységének ideje a század közepére esik, de ennek ellenére érdekes párhuzam lehet. Lásd Christian von ZIMMERMANN, *Geistliche Rede – weltliche Predigt: Ausblick auf die Edition der Predigten und Kalenderschriften = Jeremias Gotthelf – Wege zu einer neuen Ausgabe*, hg. Barbara MAHLMANN-BAUER, Christian von ZIMMERMANN, Tübingen, Max Niemeyer, 2006, 27–45.

¹² Ludwig ROHNER, *Kalendergeschichte und Kalender*, Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1978, 13–17.

a kalendáriumokkal kezdődött. A késő reneszánsz idejétől, a 16. századtól jelen voltak az egyházi irodalomban is. A 17. században új lendületet vett az egyházi prédikációs exemplumok nyomtatott megjelenítése. Ma már folklórtörténeti mérföldkönek számítanak az osztrák folklorista, Elfriede Moser-Rath kutatásai, aki a barokk-kori felnémet katolikus exemplum-gyűjteményeket elemezte azok forrásvidéke, használata, és kiterjedt hatástörténete szempontjából. Felfedezte, hogy a korszak katolikus prédikációs irodalmának jelentős része olyan mesei, mondai, illetve anekdota és tréfa szüzséket tartalmazott (ezeket összefoglalóan *Prediktmärlein*nek, azaz prédikációs mesének nevezi), amelyek egyszerre példázatosak és szórakoztatóak, a miséken unatkozó, esetleg szunyókáló hívek felébresztését célozták, vagyis az egyszeri hívek gyakorlatias világtól távoli, magasztos szentbeszédekkel étellel tölthették meg, ezzel is segítve a katolikus restauráció folyamatát. A reformáció hatására a katolikus egyház is kénytelen volt némi önkorrekcióval élni, a prédikációk világtiasítása ugyanis a protestáns felekezeteknél indult meg, s feltehetően ennek hatására támadt e mozgalom a katolikus egyházban is.¹³ Ezek a történetek egyszerre lehetnek forrásai és táplálói a szóbeliségnek. Csupa olyan műfaj ölelte fel ugyanis, amelyeket a szóbeliségből is ismerhetünk, a tündérmese kivételével, amely hősies karakterekkel dolgozik. Minden olyan rövidprózai kifejezési forma szóba jöhetett barokk prédikációs exemplumként, amely reális emberi tulajdonságokat, gyarlóságokat, vagy éppen csalafintaságot, ravasztságot jelenít meg, a fabulától, novellamesén át a tréfás meséig, az anekdotától a viccig.

A prédikációs történetek kisebb-nagyobb átalakítással a 18. században világi gyűjtemények formájában is megjelentek (*Schwankbuch*), s akárcsak templomi használatra szánt társaik, az emberek kisebb kihágásait és súlyosabb bűneit, mulasztásait pellengérezték ki. A korabeli tréfagyűjtemények, anekdotás könyvek érdekes, szórakoztató és tanulságos olvasmányként szolgáltak a középső és alacsonyabb társadalmi rétegek tagjai számára, egyúttal támogatták a szóbeliséget a történetek újból és újból való elmesélése által.¹⁴ A *Schwankbuch*ok segítségével a korabeli társadalom számos problémáját rekonstruálta Elfriede Moser-Rath: a történetek alkalmasnak bizonyultak a társadalomtörténeti elemzés számára is.¹⁵

A felvilágosodás a rövid prózai műfajok megújulását hozta: a szerzők jelentős része alkotott ezek valamelyik változatában, s ezáltal az irodalmi műfaji paletta is jelentősen színesedett. Az elbeszélés kategórián belül nagy népszerűsége tettek szert a parabolikus, illetve allegorikus műfajok. Ezek sorában mindenekelőtt a példázatos

¹³ Elfriede MOSER-RATH, *Einführung = Prediktmärlein der Barockzeit: Exempel, Sage, Schwank und Fabel in geistlichen Quellen des oberdeutschen Raumes*, hg. Elfriede MOSER-RATH, Berlin, De Gruyter, 1964, 1–90.

¹⁴ Elfriede MOSER-RATH, „Lustige Gesellschaft”: *Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext*, Stuttgart, Metzler, 1984.

¹⁵ Elfriede MOSER-RATH, *Dem Kirchenvolk die Leviten Gelesen: Alltag im Spiegel süddeutscher Barockpredigten*, Stuttgart, Metzler, 1991.

állatmese vagy fabula (ezópuszi mese), az antik környezetben játszódó példázat, a paramítosz (paramythion), a szatíra, szatirikus példázat említendő. A magyar irodalomban e műfajok bár megjelentek, de többnyire fordítások, átdolgozások, parafrázisok formájában.¹⁶

3, Népfelvilágosodás tendenciái a német nyelvterületen

A *Volksaufklärung* a 18. század 20-as, 30-as éveitől az 1848-as forradalmakig ívelő bő évszázad társadalmi mozgalmá volt, a német befolyási övezet jellemzője, bár hasonló törekvések léteztek például az angolszász protestáns területeken is, de alapvetően megmaradt közép-európai jelenségnek.¹⁷ Ennek megfelelően története a német nyelvterületen vált először jelentős kutatási témává. Az is valószínű, hogy a népfelvilágosodáshoz köthető magyar nyelvű írások közvetlenül a téma német irodalmának hatása alatt születtek, német mintákból merítettek.¹⁸

A *Volksaufklärung* kifejezés nehezen fordítható magyarra, a legjobban a népfelvilágosodás forma felel meg az eredetinek, de ez sem teljesen pontos, hiszen a német fogalom egyszerre jelenti a felvilágosodás eszméinek népszerűsítését, illetve a nép tájékozottabbá tételét, azaz felvilágosítását. Mivel a felvilágosítás szó magyarul több dolgot is jelent, ezért a magyar nyelvű tanulmányokban is gyakori a német kifejezés használata. Arra utal, hogy e mozgalom tagjai a felvilágosodás legfontosabb eszméit és tudományos eredményeit, azaz az általános életminőséget, jogegyenlőséget, tájékozottságot javító törekvéseit, egészségügyi, mezőgazdasági és közgazdasági eredményeit igyekeztek a társadalom alsóbb, korábban iskolázatlanabb tömegeihez eljuttatni. Ehhez a nyilvánosság e korban egyedül elérhető eszközét, a nyomtatott írásbeliséget, a sajtótermékeket, olcsó ponyvatermékeket tekintették közvetítő médiumnak. A német nyelvterületen sem volt még korántsem általános az írni-olvasni tudás, ugyanakkor már a 18. század derekára eljutott a legalsó társadalmi rétegekig is, sőt a falusi földművelő lakosságnál is statisztikailag kimutatható volt a legalább olvasni tudók aránya, ami lehetővé tette, hogy a falusi emberek is elolvassanak számukra írott, az ő nyelvükön megszólaló, az ő világukhoz

¹⁶ EMBER Nándor, *A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig*, Bp., Athenaeum, 1918. A paramythionok egyike Herder azon műveinek, amelyek egykorú fordítása van: *Herder paramythionjai*, ford. KAZINCZY Ferenc, Széphalom [Bécs], Széphalmy [Hummel], 1793.

¹⁷ Pauls DAIJA, *Colonial Patterns in Latvian Popular Enlightenment Literature*, *Interlitteraria*, 2014/2, 356–371, különösen 357. Angolszász párhuzamokhoz lásd William C. KASHATUS III, *The Inner Light and Popular Enlightenment: Philadelphia Quakers and Charity Schooling, 1790–1820*, *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*, 1994/1–2, 87–116.

¹⁸ Holger BÖNING, *Volksaufklärerische Schriften im Donauraum: Wien, Preßburg, Brünn, Pest-Ofen = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest: Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, hg. Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, Lumière, 2002, 173–206.

igazított szövegeket.¹⁹ A falusi lelkészek, tanítók is sokat tettek azért, hogy a felvilágosodás gondolatai szóbeli közvetítés segítségével eljuthassanak a földművelő tömegekhez.²⁰

A német sajtótörténet nagy erőket mozgósított a népfelvilágosodás kiadványainak összegyűjtésére. A német nyelvű népfelvilágosító könyvek, füzetek, egylapos nyomtatványok, újságok, folyóiratok, kalendáriumok bibliográfiája is vaskos köteteket tölt meg.²¹ A tizenöt ezres tételből álló jegyzék kiterjed Németország mellett Ausztriára, Svájcra, valamint a közép-európai német kirajzásokra is. A népfelvilágosodás mediatisálása is hosszú alakulástörténet eredménye volt. Ez a folyamat két úton haladt: egyfelől a népfelvilágosítók már meglévő sajtótermékek megújításával, másfelől újabbak létrehozásával, elterjesztésével próbálkoztak. Az első módszer az egylapos nyomtatványokra és a kalendáriumokra vonatkozott, s utóbbiak megreformálása körül intenzív mozgalom is kialakult. Egyes német tartományokban mindez központi akaratból történt, rendeletekkel szabályozták, és a cenzúra segítségével ellenőrizték.²²

A fent idézett kutatások alapján körvonalazhatók a német nyelven megjelent népfelvilágosító irodalom tematikus csomópontjai. A gyakorlatias felvilágosodás a mezőgazdaság hatékonyabbá tételével kapcsolatos ismeretterjesztéssel vette kezdetét. Ez magában foglalta az ugarolás helyett a vetésforgó alkalmazását, a takarmánynövények termesztését, az istállózás bevezetését, az istállótrágya hasznosítását stb.²³ Kicsit később indult az egészségügyi felvilágosodás programja, amelynek keretében a mági- kus ember- és állatgyógyászati ismeretek ellenében a modern, természettudományos

¹⁹ Reinhard WITTMANN, *Der lesende Landmann: Zur Rezeption aufklärerischer Bemühungen durch die bäuerliche Bevölkerung im 18. Jahrhundert* = R. W., *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert: Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*, Tübingen, Max Niemeyer, 1982, 1–45.

²⁰ Holger BÖNING, *Volksaufklärung und Kalender: Zu den Anfängen der Diskussion über die Nutzung traditioneller Volksesestoffe zur Aufklärung und zu ersten praktischen Versuchen bis 1780* = *Der Kalender als Fibel des Alltagswissens*, hrsg. York-Gothart MIX, Tübingen, Max Niemeyer, 2005, 137–173. Német nyelvterületen számos felvilágosodás kori kalendáriumról, kalendárium szerzőről/szerkesztőről készült részletes tanulmány vagy monográfia, a legismertebbek, így Heinrich Zschokke (1771–1848), illetve Johann Peter Hebel (1760–1826) ez irányú munkásságát pedig számos elemzés értékelte. Például Holger BÖNING, *Heinrich Zschokke und sein «Aufrichtiger und Wohlerfahrener Schweizerbote»: Die Volksaufklärung in der Schweiz*, Bern, P. Lang, 1983; Guido BEE, *Johann Peter Hebels Reinländischer Hausfreund als Kalender der Aufklärung* = *Der Kalender als Fibel des Alltagswissens*, i. m., 175–188.

²¹ *Volksaufklärung: Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*, I, *Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780*, hg. Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1990; II. kötet: *Der Höhepunkt der Volksaufklärung 1781–1800 und die Zäsur durch die Französische Revolution*, hg. Heinrich SCHEEL, Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2001; III. kötet: *Aufklärung im 19. Jahrhundert – “Überwindung” oder Diffusion?* Übersetzungen, *Zeitschriften, Kalender*, hg. Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2016.

²² Katharina MASEL, *Kalender und Volksaufklärung in Bayern: Zur Entwicklung der Kalenderwesens 1750 bis 1830*, St. Ottilien, EOS Verlag, 1997.

²³ BÖNING, *Einführung* = *Die Genese der Volksaufklärung*, i. m., XIX–II, különösen XX–XXII.

alapú gyógyászatot népszerűsítették.²⁴ Egyúttal jelentős propagandát folytattak a hiedelmek ellen, ami kiterjedt a gyermekneveléssel, halállal stb. kapcsolatos gondolkodásmódra is. Emellett fontos szempont volt – s ezt a populáris felvilágosodás mindig szem előtt tartotta –, hogy a változás nem mehet a fennálló társadalmi rend kárára. A közép-európai értelmiség okult a francia forradalomból, s nem kívánt hasonlót a maga számára. A rendi társadalom kereteit megingathatlannak tartotta, sőt, meg kívánta erősíteni. A népfelvilágosodás egyik célja az alázatos, engedelmes, sorsukba, helyzetükbe beletörődő, uraikkal szemben mindenkor lojális állampolgárok ki-nevelése volt.²⁵ Az egzakt mondanivaló a gyakorlatban erkölcsi keretezést kapott, a népfelvilágosodás célja az utilitarista, ökonomikus és természettudományos szemlélet meghonosításán túl magatartási minták közvetítése volt. Ideálja az uralkodóhoz, valamint a helyi hatalom képviselőihez hűséges, mindenkor engedelmes, emellett szorgalmas, okosan gazdálkodó, takarékos és fegyelmezett ember.²⁶

A 18. század végétől a felvilágosító irodalom igyekezett felhasználni a korábbi évszázadok világi és egyházi rövidprózai elbeszélőkincsét, illetve a korszakban keletkezett irodalmi meséket és más rövid történeteket is, de az is elképzelhető, bár kevésbé bizonyítható, hogy a korabeli városi vagy falusi szájhagyományból is merítettek. A szerzők tanulságos, szórakoztató és olvasmányos rövid elbeszéléseken keresztül próbálták átadni a szükségesnek tartott ismereteket, erkölcsi tanításokat.²⁷ Hamar rájöttek ugyanis, hogy pusztán didaktikus, vagy értekező jellegű szövegekkel nem lehet a napi munkában megfáradt olvasót lekötteni. Egyfelől szórakoztatni is kell, másfelől a saját kultúrája elemeihez, nevezetesen a mondákhoz, anekdotákhoz, tréfákhoz, s a templomban hallott prédikációs példázatokhoz kell igazítani a mondanivalót.²⁸

Német nyelvterületen a népfelvilágosodás mozgalma egy évszázad alatt formálódott, az alakulás folyamatát viták, intenzív diskurzus kísérte az egyes részkérdéseket

²⁴ Holger BÖNING, *Medizinische Volksaufklärung und Öffentlichkeit: Ein Beitrag zur Popularisierung aufklärerischen Gedankengutes und zur Entstehung einer Öffentlichkeit über Gesundheitsfragen. Mit einer Bibliographie medizinischer Volksschriften*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1990/1, 1–92.

²⁵ A magyarországi népfelvilágosodásra különösen érvényes ez a megállapítás. Lásd Kovács Ákos András, *Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján* = „Politica philosophiai okoskodás”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZEKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2013, 175–192.

²⁶ BÖNING, *Volksaufklärung und Kalender*, i. m.

²⁷ A bibliográfia összeállítása mellett a német tudományosságban az utóbbi három évtizedben számos elemző tanulmány, monográfia is született. Ezek egy része a sajtó- és médiatörténet, valamint az *elbeszéléskutatás* (Erzählforschung) határterületén mozog, a legfontosabb ezek sorában: Heidrun ALZHEIMER-HALLER, *Handbuch zur narrativen Volksaufklärung: Moralische Geschichten 1780–1848*, Berlin – New York, De Gruyter, 2004. A német kutatások hatására más, a német kultúra erős befolyása alatt álló európai országok népfelvilágosító törekvéseiről is készült hasonló monográfia: Pauls DAIJA, *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017.

²⁸ ALZHEIMER-HALLER, i. m., 113–156.

illetően is. Ezek a viták a célra alapított orgánumok hasábjain folytak, vagyis maguk is jól dokumentáltak.²⁹ Hozzánk azonban mindez nem folyamatában, hanem csupán részleteiben, illetve erősen szűrve jutott el, s egyik állomását jelentik a debreceni kalendárium története is.

4, Népfelvilágosító törekvések Magyarországon a 19. század elején és a reformkorban

A téma magyarországi kutatása nagyon szerteágazó, sok részterületre kiterjed, ugyanakkor olyan áttekintő bibliográfiák, mint a német nyelvterületről, idehaza egyelőre nem állnak rendelkezésre. Így csak feltételezéseink lehetnek arról, hogy milyen nagyságrendű, milyen jellegű felvilágosítás folyt a hazai alsó középosztály, illetve a mezővárosi és falusi lakosok körében. Az eddig összegyűlt ismeretek alapján az körvonalazódik, hogy a nyugati fejleményekhez képest harminc-ötven éves késéssel vált az ország a felvilágosodás gyakorlati hasznosításának terepévé. A jelenség idehaza nem volt mozgalomszerű, nem lehet összefogott vagy irányított népfelvilágosításról beszélni. Az sejlik ki a megjelent tanulmányokból, hogy nálunk leginkább egyéni kezdeményezésekben öltött testet: helyi lelkészek prédikációiban, tanítók saját oktatási tevékenységében lelhetőek fel a nyomai. A korabeli magyar sajtótermékek még a középosztályt, valamint a felső társadalmi rétegeket szólították meg, számukra voltak elérhetőek mind materiális értelemben, mind pedig a bennük foglalt tartalom vonatkozásában.

A hazai népfelvilágosodási mozgalom akadozását többféle okkal magyarázhatjuk, ezek között első helyen az írni-olvasni tudás alacsony szintje áll. Nem volt ugyanis a népoktatás színvonala megfelelő ahhoz, hogy a falusiak a folyékony értő olvasás fokát elérjék.³⁰ Továbbá az iparosodás, piacosodás lemaradása, a falusi lakosság csekély vásárlóereje, valamint az írott szövegekhez való gyakorlati hozzáférés egyéb nehézségei említhetők. A magyar nyelvű népfelvilágosodás-irodalom többnyire olyan programszövegeket takar, amelyek az olvasni tudás általános szintjének emelését célozzák, vagyis az értelmiség még a 19. század első harmadában is a népfelvilágosodás tulajdonképpen előkészítésén volt kénytelen fáradozni, így tényleges népfelvilágosító irodalmat viszonylag nehéz találni.³¹ Ezért is lehet nagy jelentősége, hogy Fazekas ez irányú munkásságát mélyebben megismerjük.

Az is valószínűsíthető, hogy a hazai népfelvilágosodásban a szóbeliségnek nagyobb szerepe lehetett, mint az írásbeliségnek, s esetenként az írott szó is szóbeli közvetítéssel jutott el a falusiakhoz.³² Ez a helyzet alaposan megnehezíti a folyamat utólagos rekonstrukcióját. A legtöbbet, ahogy mindenütt másutt, nálunk is a falusi lelkészek tették annak érdekében, hogy a rájuk bízott nyáj tagjai minél kevesebb kárt

²⁹ BÖNING, *Volksaufklärung und Kalender*, i. m., 142–147.

³⁰ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 95–100, 403–481; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996.

³¹ FEHÉR Katalin, *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon: 1777–1849*, Bp., MATI, 2009.

³² *Uo.*, 13–57.

szenvedjenek el önnön tájékozatlanságuk, előítéleteik miatt. A nyomtatott írásbeliségben Magyarországon a felvilágosodás eszméit közvetítő rendszeresen megjelenő orgánium Péczeli József nevéhez köthető,³³ az olvasási kultúra korabeli állapota miatt azonban biztosra vehető, hogy fontos folyóirata, a Mindenest Gyűjtemény olvasói is a középrétegből kerültek ki, s legfeljebb a lelkészek, tanítók közvetíthették tartalmának egyes elemeit az egyszerű nép tagjai felé. A nagyobb tömegeket, szélesebb néprétegeket elérő korabeli prédikációk többsége kéziratban maradt, s csak a büszke utókor segítette hozzá – egyelőre csak kisebb részüket – a nyomtatásban való megjelenéshez. A prédikációk a legkülönbözőbb emberi problémákat érinthették. Az eddig napvilágra került adatok a szellemi és fizikai egészség köré szerveződnek. Egyrészt a babonák, hiedelmek elleni védekezést célozzák.³⁴ Emellett az emberek lelki egészségét igyekeztek támogatni.³⁵

5, Népfelvilágosodás tendenciái a Debreczeni Magyar Kalendáriumban

Miután lezárta katonai pályáját, és visszatért Debrecenbe, Fazekas Mihály elmélyült a botanikában. Erről tájékoztat egyik legismertebb, Diószegi Sámuellel közösen írott műve, a *Fűvészkönyv*.³⁶ A növények azonban nem csupán elméleti megközelítésben érdekelték, hanem a mezőgazdaság megújítása is erősen foglalkoztatta. Saját kertjében mintagazdaságot hozott létre, gyümölcsöst tartott fenn, illetve gyümölcsfákat nemesített.³⁷ A mezőgazdasági felvilágosodás, mint korábban láttuk, a népfelvilágosodás minden egyéb témáját alaposan megelőzte. Német kutatók már a 18. század első harmadára vonatkozóan kimutatták a felvilágosodás kisbirtokos gazdáknak szánt gyakorlati útmutatásainak tendenciaszerű megjelenését, a népfelvilágosodásnak a mezőgazdaság megújítására tett első kísérleteit.³⁸

A felvilágosodás nem csupán a mezőgazdaságon hagyott nyomokat, hanem a közgazdasági ismeretek gyors változását is hozta. Julow Viktor monográfiájából az is tudható, hogy Fazekas Mihály alapos pénzügyi ismeretekkel rendelkezett, s a monográfus

³³ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970; KÓKAY György, *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében* = K. Gy., *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1983, 169–176.

³⁴ BUDAI Pál, *A' köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikációk*, Nagybjom 1811–1824, s. a. r. SZACSVAY Éva, SZALÁNSZKI Edit, Bp. – Pécs, L' Harmattan – PTE Néprajz–Kult. Antropológia Tansz., 2005; SZALÁNSZKI Edit, *Új forrástípusok: Református kéziratok prédikációk a XVII–XIX. századból = Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései*, szerk. BARNÁ Gábor, Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2003, 31–39.

³⁵ KOVÁCS Janka, „Az egészségnek megtartására, vagy annak megvesztegetésére mennyit tulajdonítanak az Indulatok, kevesen vagynak, kik azt meggondolnák.”: A „köznéphez” szóló tanítások a lélek betegségeiről a 18–19. század fordulóján, *Sic Itur ad Astra*, 2017/66, 227–275.

³⁶ DIÓSZEGI Sámuel, FAZEKAS Mihály, *Magyar fűvész könyv, mely a két magyar hazábnál talátható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerint*, Debrecen, Csáthy, 1807.

³⁷ Fazekas mezőgazdasági tevékenységéről monográfiája számos apróbb-nagyobb passzusban számolt be: JULOW, *i. m.*, 141–144.

³⁸ BÖNING, *Einführung = Die Genese der Volksaufklärung, i. m.*, XXIII–XXVIII.

levéltári dokumentumok alapján azt is kiderítette, hogy Fazekas rakta rendbe a kollégium, majd a város kusza pénzügyeit, s vezette be az intézményekben a pontos könyvelést.³⁹ Az utókor gyakorlatiasabb természetű szemlélője számára ezek önmagában tiszteletre méltó, megörökítésre érdemes tettek, melyek abban az esetben is méltán tarthatnának számot a mentalitástörténeti, gazdaságtörténeti kutatások figyelmére, ha a vizsgált személy történetesen nem alkot költői műveket. Fazekas azonban nem állt meg ott, hogy csupán maga ismerje és gyakorolja a kor fontos újításait, hanem azt is a fejébe vette, hogy tapasztalatainak egy részét megosztja Debrecen olvasó közönségével, a kevésbé iskolázott, de tájékozódni vágyó mezővárosi polgárokkal is. Mindebben alighanem a városi szegénység, a debreceni taxások sorsának közvetlen ismerete is motiválhatta, akik gondjaival városi hivatalnokként rendszeresen foglalkozott.⁴⁰ A hal helyett a háló adásának filozófiája állhatott tehát népfelvilágosító igyekezete hátterében.

Ebből a célból próbálta meg átalakítani, megreformálni a helyi kalendáriumkiadást. Az újítás egyik területe a kalendáriumi *babonák*, elsősorban az asztrológiai alapú jóslás mellőzése volt. Ebben Fazekas alighanem újító volt Magyarországon, de abban mindenképp, hogy nem csupán elhagyta ezt a témát, hanem csillagászati, ma úgy mondanánk, ismeretterjesztő szövegekkel helyettesítette azt. Mária Terézia ugyan már az 1770-es években, több rendeletben is tiltotta a babonás tartalmú közlemények megjelentetését a kalendáriumokban, de mindez írott malaszt maradt csupán.⁴¹ A csillagászat nemcsak a naptárszerkesztés vonatkozásában érdekelte Fazekast, hanem a fűvészet mellett ez a másik kedvtelése volt, s szintén értekezett is róla.⁴²

Az alábbiakban a Fazekas szerkesztette kalendárium rövid történeteinek áttekintése következik. A szövegek kisebbik részének forrását sikerült azonosítani, ezek általában azok, amelyeket – vagy amelyeknek valamely előképét – szerzői autoritáshoz lehet kötni. Feltehetően a szövegek eredeti (valószínűleg német) változatai többségének nem ismerhető a szerzője, azokat az egyes kalendáriumok és más populáris nyomtatványok egymás között adták-vették. Néhány szerzőhöz köthető szöveg azonban Fazekas komoly irodalmi tájékozottságról tesz tanúságot a 18. század második felének német irodalmát illetően. Számos fontos korabeli szerző műveit építette be kalendáriumába, olyanokét is, pontosabban főként olyanokét, akiknek nincs egykorú magyar fordítása. Ez a válogatás a 18. század végi német irodalom humoros, szatirikus, valamint példázatos és allegorikus oldalát ragadja meg.

A rövid prózai szövegek nagyobb része azonban tipikus kalendáriumi vándortörténet. Ezek forrásának meghatározása már lényegesen nehezebb, főként azért,

³⁹ JULOW, *i. m.*, 363–365.

⁴⁰ Vö. *uo.*, 177–178.

⁴¹ BENDA Kálmán, *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 287–308, különösen 303–304. Idézi JULOW, *i. m.*, 389–390.

⁴² FAZEKAS Mihály, *Tsillag óra, meyből, a' ki a jelesebb álló tsillagokat esmeri ... megtudhatja, hány óra és fertály legyen*, Debrecen, Tóth, 1826.

mert – ahogy az autoritáshoz köthető szövegek nagy része – német előképekkel függ össze. Feltételezhető ugyanis, hogy a kalendáriumi történetnek íródott, szerzőhöz nem feltétlenül köthető szövegek nagy része is német kalendáriumokból került a debrecenibe.⁴³ A hatalmas német nyelvű naptártermés szemlézése szinte lehetetlen feladat, olyan, mintha tűt keresnénk a szénakazalban. Az anekdoták között egy-egy ismeretterjesztő vagy értekező prózai szöveg is található, amely olykor összefügg az adott kalendárium-évfolyam más szövegeivel, illetve kötődik Fazekas pályafutásának egyéb állomásaihoz. A következő bekezdések a kalendáriumi történetek mögött húzódó szerkesztői koncepciót, illetve az egyes évfolyamok szerkesztési elveit igyekeznek rekonstruálni, meghatározva azokat a csomópontokat, amelyek Fazekas számára a népfelvilágosítás alappilléreit jelentették. Napvilágra kerül, hogy milyen műfajok, elbeszéléstípusok honosodtak meg a felvilágosodás elit és populáris irodalmának kínálatából a *Debreczeni Magyar Kalendáriumban*, s ezek hogyan kapcsolódnak a műfaj, esetleg a műfajt művelő egyes szerzők kortárs hazai recepciójához, amennyiben volt ilyen.

A rövid prózai betétek *műfaja és tematikája* nagyon szerteágazó, de jellemző, hogy egy-egy évfolyam szerkesztése műfaji vagy tematikus szempontú. Az első, 1819-es évfolyamban *fabulák*, azaz példázatos állatmesék is helyet kaptak, összesen kettő. Az egyik talán mindannyiunk által jól ismert, mivel máig iskolai olvasókönyvek és kisgyermekeknek szóló mesekönyvek kedvelt darabja, s vizuálisan is könnyen megjeleníthető. Ez *A tücsök és a hangya* című történet. Az allegória a lustaság és gondatlanság, valamint a szorgalom és bölcs előrelátás vetélkedéseként értelmezhető, amely az utóbbi két erény megdicsőülésével zárul. Ez a nemzetközi viszonylatban is jól ismert történet, úgynevezett ezópuszi mese, amely elsősorban írásban terjedt, már az ókor fontos fabulagyűjteményeiben is fellelhető volt, valamint a középkor és a kora újkor több példázatgyűjteményében is szerepelt, majd a kora újkor közismert fabulistája, La Fontaine is feldolgozta.⁴⁴

Az évfolyam másik állatmeséje kevésbé része az általános műveltségnek (*A' Tövisesdisznó és a' Vakondak*). A sündisznó és a vakond konfliktusát ábrázoló történetben két olyan állat szerepel, amelyek mesében viszonylag ritkán fordulnak elő, legalábbis, ami a szóbeliségből ismert meséket illeti. Ez a történet azonban nem folklór

⁴³ Hasonló megállapításokat tesz Zsoldos Endre is a kalendárium csillagászati fejezeteit illetően. Lásd ZSOLDOS, *i. m.*

⁴⁴ *A' Prütsök és a' Hangya* címen. A nemzetközi mesekatalógus által is nyilvántartott, szóbeliségből is ismert típus: ATU 280A, *The Ant and the Lazy Cricket = The types of international folktales: A classification and bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*, ed. Hans-Jörg UTHNER, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, Academia Scientiarum Fennica, 2004, I, 211–212. A típus történetéről: Susanna VIDA, *Die Grille und die Ameise = Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, hg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1990, VI, 161–164. A szüzsé a magyar művelődéstörténetből is ismert, előfordulásait lásd *Magyar népmesekatalógus*, I, *A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1–299)*, összeáll. Kovács Ágnes, közrem. BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1987, 186–187.

eredetű, hanem irodalmi alkotás, August Gottlieb Meissner (Meißner),⁴⁵ a felvilágosodás kori német fabula- és anekdota irodalom jeles alkotója, emellett bűnügyi történetek szerzője megszövegezésében került az olvasók elé: ugyanakkor az alaptörténet itt is ókori eredetű.⁴⁶ A Meißner forrásaként megjelölt Laurentius Abstemius, azaz Lorenzo Astemio/Lorenzo Bevilacqua 15. századi itáliai neolatin szerző volt. *Hecatomythium* című, száz fabulát tartalmazó gyűjteménye, amely zömmel görög-ből fordított elbeszéléseket tartalmaz, 1495-ben jelent meg Velencében, Giovanni Tacuino de Tridinónál.

Az elbeszélés szüzséje a következő: egy őszi napon a vakond szállást kér a süntől annak téli vackában, s a sün enged a vakond kérésének. Rövidesen azonban kényelmetlenné válik a vendég számára a helyzet, mert a sün tüskéi igencsak szúrják. Felpanaszolja hát a sünnnek a kellemetlenséget, mire a vendéglátó kitessékeli vendégét a portájáról. A történetből levonható tanulság nem túl bonyolult: ha az ember szíveséget kér, akkor ne éljen a kritikával, mert azzal a jótevőjét megbánthatja, s magáról is rossz bizonyítványt állít ki, vagyis a mese a türelemre és elfogadásra igyekszik tanítani.

A felvilágosodás a német nyelvterületen a fabula, azaz példázatos állatmese reneszánszát hozta. Az ókorban kialakult forma ugyanis tökéletesen alkalmas volt arra, amit a korszak gondolkodói az iskolázatlan tömegek, továbbá a gyerekek és fiatalok pallérozásával kapcsolatban megcéloltak. A rövid, tömör, egyszerre szórakoztató és tanulságos allegóriák állatszereplőin keresztül alapvető emberi hibákat pellengérezhettek ki, illetve erkölcsi maximákat fogalmazhattak meg. A korszak több jeles szerzője, mindenekelőtt Gotthold Ephraim Lessing, valamint Christoph Martin Wieland is élt a műfaj adta lehetőségekkel: gyűjteményeik, illetve azok egyes darabjai idehaza

⁴⁵ August Gottlieb Meissner (1853–1807) író, műfordító, a prágai egyetemen a széptudományok (esztétika) professzora volt. A fabulák mellett anekdotákat, bűnügyi elbeszéléseket, drámákat, illetve számos népszerű regényt írt. *Skizzen*, azaz 'jegyzetek' című műve tette nevét igazán ismertté. Ebből több korabeli magyar fordítás is készült. A sort az Orpheus nyitja: *Vallás-türedelem. Persiai rege: Saadinak Bustan nevű könyvéből*, Meissner után. Orpheus, 1790. I. kötet. 382–384. A *Skizzen* három darabja jelent meg az Urániában: *Nagy Sándor, és a Halhatatlanság' forrása. Eggy Persiai Mese*, Uránia, II., 256–277; *A' Rágalmazás Büntetése*, Uránia, III. 219–243; *Maan, és a' Katona*, Uránia III. 250–257. Modern kritikai kiadása: *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1999, 197–202 (347.), 289–297 (353.), 298–299 (355.). Ismertetését lásd SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 237–250. Önálló kötetben megjelent Meißner-írások: *Tanítva mulattató víg és érzékeny anekdotok Meiszner skizzeiből*, ford. АГТАУ Sámuel, Pest, Trattner, 1816. Meißner egykorú magyar recepciójának áttekintését lásd SZILÁGYI Márton, *Lappangó jelenlét (August Gottlieb Meißner magyarországi recepciója a 18 század végén és a 19. század elején)*, Kézirat, megjelenés alatt. Ezúton köszönöm meg Szilágyi Mártonnak, hogy sajtó alatt lévő írását rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁶ A mű eredeti címe: *Der Igel und der Maulwurf. Nach Abstemius = August Gottlieb MEISSNER, Aesopische Fabeln für die Jugend*, Prag und Leipzig, Meißnersche Buchhandlung, 1791, 22–24; *Uő, Fabeln = Sämmtliche Werke*, Wien, Anton Doll, 1813, 148–149. Ezúton köszönöm meg Gulyás Juditnak a szöveg forrásainak felderítésében nyújtott segítségét.

is népszerűek voltak. Az 1821-es debreceni kalendáriumban Fáy András 1820-ban megjelent fabuláiból is közölt válogatást Fazekas Mihály. Összesen négy történetet adott itt közre, kivételesen a szerző és a forrás megjelölésével: *A' jó gyomor*, *A' gyűlés*, *A' Kakas és a' tyúk*, *Az Igazság Temploma (Allegória)*.

A fabulák, ahogy az ókor óta mindig és mindenütt, a debreceni kalendáriumban is egyszerű erkölcsi normákat fogalmaznak meg közérthetően. A morális tájékozódás elősegítésére más történetfajtákat is felvonultat a naptársorozat. Ezek egy része összetettebb, novella jellegű, esetleg mondaszerű, másik részük viszonylag egyszerű csattanós anekdota vagy tréfa. A legtöbb történet a fentiekkel párhuzamosan a lustaságot, a fősvénységet, valamint a kapzsiságot, a bírvágyat pellengérezi ki (*A' Fősvény és a' Majom*, 1820; *Igazságos kárvallás*, 1821; *A' Vagyon szeretete*, 1825). Egy részük komikus eszközökkel (*Az elmés Katona*, 1825), egy másik részük viszont a krimi vagy a horror eszközkészletével dolgozik. A *Ritka példája a' bátorlelkűségnek* (1819), *A' vesztegetés szomorú következményei* (1822) című történetek igen sötét színekkel ábrázolják az emberi természetet. A pénzért, vagyonért mindent és mindenkit feláldozni képes emberek azonban a debreceni kalendáriumban kivétel nélkül meglakolnak gonosztetteikért. A kalendáriumi történetek kissé leegyszerűsített világgképében a bűn ugyanis nem maradhat megtorlatlanul, a rossz minden esetben el kell hogy nyerve méltó büntetését. Még azon az áron is, hogy a megtorlás olykor kegyetlenebb, mint az elkövetett vétség. Nehéz nem észrevenni, hogy e tekintetben a kalendáriumi történetek a népmesék világgképéhez közelítenek. A helyenként a csodával határos események bizonyára erősen hatottak a korabeli egyszerűbb, iskolázatlanabb olvasókra, ugyanakkor nem tudták tökéletesen teljesíteni a népfelvilágosodás azon parancsát, hogy a mágikus világgképet a racionális világgképpel cseréljék fel. A bűn és bűnhődés sémája fél tucat kalendáriumi történetben megjelent, ami a felvilágosodás magában sem ellentmondásmentes ideológiai rendszerének egy másik sajátosságára is rávilágít: arra, hogy igyekezett az emberiséget távolítani a vallástól, s közelíteni a racionálishoz. A keresztény gondolkodásban a bűnök a túlvilágon, a végítéletkor nyerik el büntetésüket, a felvilágosodás számára azonban a földi igazságszolgáltatás válik fontossá. Eszményképe az egyén, aki mindent megtesz, ami tőle telik, s fáradozásai nem maradnak viszonzatlanok. A bűnök – olykor csodaszámba menő – evilági büntetése a célelvű gondolkodás elmélyítését szolgálhatta a kalendáriumi történetekben, ami Fazekas számára kiemelten fontos lehetett. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a *Lúdas Matyi* vezérgondolata is ez volt: az igazságtalanság, a zsarnokság és az önzés még a földön megtorlást nyer.⁴⁷

A Fazekas képviselte népfelvilágosodás egyik központi problémája a gazdasági ismeretterjesztés volt. A példázatos történetek által legtöbbször tárgyalt emberi, társadalmi probléma a szegénység-gazdagság, valamint a nagyvonalúság-zsugoriság

⁴⁷ Vö. SZILÁGYI Márton, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok (Fazekas Mihály: Lúdas Matyi)*, *Studia Litteraria*, 2020/3–4, 56–79.

fogalom párokkal ragadható meg. Az elbeszélések az esetek többségében a fősvénységet és a kapzsiságot igyekeznek nevetségessé tenni, illetve úgy ábrázolni, mint ami megkeseríti az érintett és a körülötte élők életét. Az 1819-re készült kalendárium első rövid prózája Kázim nevű módos perzsa kalmárról szól, akin több epizódban állnak bosszút – a véletlen vagy az isteni igazságszolgáltatás segítségével – az elnyűtt, agyonfoltozott papucsai. A példázat nagyon fordulatos és igazán szórakoztató. Az önmagán spóroló főhősre saját környezetében bárki ráismerhet ma is, ez lehet az oka, hogy a keleti mese- és anekdotakincs egyik Európában legtöbbet közölt darabjáról van szó.

Abū al-Qāsim Tambūri története már a 17. század végén megérkezett Európába: forrásainál és vándorútja egyes állomásainál érdemes elidőzni egy keveset.⁴⁸ A debreceni kalendáriumban megjelent szövegváltozat mondatról mondatra követi Denis Dominique Cardonne (1720–1783) keleti mese- és anekdota gyűjteményének egyik darabját. A kötet 1770-ben jelent meg franciául, 1771-ben Londonban angolul, majd tíz év múlva német fordítása is napvilágot látott.⁴⁹ Cardonne forrását az első európai *Ezeregyéjszaka*-fordítást készítő Antoine Galland 1694-ben megjelent első munkája jelentette. Galland *Les Paroles remarquables, les Bons mots, et les Maximes des Orientaux* címmel kiadott anekdota- és maximagyűjteménye páratlanul népszerűvé vált saját hazájában, majd a 18. század végétől Európa más tájain is.⁵⁰

A kalendárium történeteinek egy része tehát a Közel-Keleten játszódik. A korábban tárgyalt szöveg mellett az 1825-ös évfolyam *Az álom beteljesedése* című textusa is a Keletre, konkrétan a Török Birodalomba kalauzol. A felvilágosodás kora az orientalizmus virágkorát hozta Európa-szerte irodalomban és képzőművészetben egyaránt.⁵¹ A keleti divat nem hagyta érintetlenül a rövid történetek irodalmát sem, főként Franciaországban egyre-másra jelentek meg a kínai, indiai, arab, perzsa, török gyűjteményekből készült válogatások.⁵² A távoli tájakon játszódó mesék, tréfák iránti érdeklődés nem elsősorban a mese iránti érdeklődésből táplálkozott, hanem általában az idegenség iránti vágyból fakadt. Az orientalizáló külsőségek továbbá lehetőséget teremtettek olyan tiltott dolgok becsempészésére, mint az erotika, s általában is nagyobb szólásszabadságot tettek lehetővé. A keleti bölcsék és tréfacsinálók szájába

⁴⁸ Ulrich MARZOLPH, *The Literary Genre of "Oriental Miscellany" = Le Répertoire narratif arabe médiéval: Transmission et ouverture*, éd. Frédéric BAUDEN, Aboubakr CHRAÏBI, Antonella GHERSETTI, Genève, Droz, 2008, 309–319, különösen 315–316.

⁴⁹ Denis Dominique CARDONNE, *Mélanges de littérature orientale, traduits de différens manuscrits turcs, arabes et persans de la Bibliothèque du Roi*, Paris, Hérisant le fils, 1770. Németül: *Das paar Pantoffeln = Miscellaneen der morgenländischen Literatur, oder unterhaltende und belehrende Erzählungen aus dem Orient*, Dessau, Buchhandlung der Gelehrten, 1781. A történet azonosítását az utóbbi változat alapján végeztem el. A mű angolul is olvasható, akár ez a változat is szolgálhatott a debreceni kalendárium forrásául.

⁵⁰ Vö. Ulrich MARZOLPH, *Jenseits von »Tausendundeine Nacht«: Blütenlesen aus den orientalischen Literaturen um 1800*, Blütenstaub: Jahrbuch für Frühromantik, 2, 2009, 43.

⁵¹ MARZOLPH, *The Literary Genre of "Oriental Miscellany"*, i. m.

⁵² Manfred GRÄTZ, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: Vom Feenmärchen zum Volksmärchen*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1988, 31–44.

adva ugyanis nem hangzik annyira élesen a durva élc, vagy akár az erős társadalomkritika sem.⁵³ A 18. században Európa-szerte virágzó keleti mese- és anekdota-kultúrának viszonylag kevés hazai leágazása ismert,⁵⁴ Kázim papucsbai történetének debreceni változata egyike ezeknek.

A debreceni kalendárium 1821-es évfolyam Flink suszterről és feleségéről, Éváról közölt történetét a német kutatás hosszú ideig a népfelvilágosodás és a német népi kalendáriumok legjelesebb szerzőjétől, Johann Peter Hebeltől származtatta.⁵⁵ Hebel egyszerű olvasóknak írott kalendáriumi történetei jócskán túlélték őt, bekerültek az elemi iskolai oktatásba, s napjainkban is rendszeresen megjelentetik őket.⁵⁶ Sikertől átlépniük az országhatárokat is: angolul és számos közép-kelet-európai nyelven egyaránt népszerűek voltak, s azok napjainkban is. A magyarországi recepció, mint oly sok hasonló esetben, Hebelt illetően is közel száz év késéssel történt, s gyermekirodalmi értelmezésben, holott az eredeti szándék szerint e szövegek nem kifejezetten gyermekek számára íródtak.⁵⁷

Flink suszter története ugyanakkor rámutat arra, hogy milyen nehéz is a kalendáriumi történeteket autoritáshoz kötni, illetve, hogy azok vándorlása az egyes kiadványok között utólag szinte rekonstruálhatatlan. Hebel szerzősége ezt az anekdotát illetően az utóbbi években megkérdőjeleződni látszik. A történetet utólag, az 1970-es években Heinz Härtl kelet-német filológus kapcsolta a Hebel-életműhöz, mivel az a *Provinzialblatt der Badischen Markgrafschaft* 1805-ös évfolyamában Hebel neve alatt jelent meg. Ez a kiadvány nem tartozott Hebel gyakori publikálási felületei közé, ezért a korábbi Hebel-kutatás nem tekintette a Flink-történetet autentikusnak, vagy nem ismerte azt. A 2000-es évek elején egy népszerűsítő kiadvány kapcsán ismét feltámadt az érdeklődés Flink Schuster származása iránt.⁵⁸ Guido Bee amellet állt ki, hogy a történet nem feltétlenül Hebeltől származik, és hogy pusztán stilisztikai érvek alapján

⁵³ *Uo.*, 41–44. A keleti anekdota- és tréfa-kincs hazai leágazásairól lásd GYÖRGY Lajos, *Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai*, Erdélyi Múzeum, 1933/1–3, 65–85.

⁵⁴ A keleti mesegyűjtemények közül idehaza Saadi *Gulisztán* című kötete kapta a legtöbb figyelmet. Elsőként Kazinczy Orpheusa közölt egy Meißner-átíratot Saadi művéből: *Vallás-türedelem: Persiai rege*, Saadinak *Bustan* [!] nevű könyvéből, Meissner után. Orpheus, 1790, I. kötet, 382–384. Az Urániában olvasható egy Nagy Sándorral kapcsolatos története, erről lásd alább.

⁵⁵ *Der Schuster Flink*. Az internetes keresés két, a debrecenihez időben és térben is viszonylag közeli sajtómegjelenést eredményezett: *Neuer National-Kalender für die gesammte Österreichische Monarchie, auf das gemeine Jahr 1817*, Prag, Johann Gottfried Calve, 123–126. Ugyancsak megtalálható a Solothurnisches Wochenblatt 1819-es évfolyamának január 16-án megjelent számában.

⁵⁶ Életéről és művéről általában lásd Rolf Max KULLY, *Johann Peter Hebel*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1969. A kalendáriumi történetek népszerűsítő kiadása: Johann Peter HEBEL, *Die Kalendergeschichten: Sämtliche Erzählungen aus dem Rheinländischen Hausfreund*, hg. Hannelore SCHLAFFER, Harald ZILS München, Deutscher Taschenbuch, 2010.

⁵⁷ *Kincses szekrény*, Hebel után a magyar ifjúság számára írta LASZ Samu, Győr, Gross, 1892. Johann Peter HEBEL, *Das Schatzkästlein: Válogatott darabok*, kiad. KEMÉNY Ferenc, Bp., Franklin, 1895.

⁵⁸ Johann Peter HEBEL, *Der Schuster Flink: Unbekannte Geschichten*, hrsg. Heinz HÄRTL, Göttingen, Wallstein, 2008.

nem lehetséges az azonosítása.⁵⁹ Alátámasztja ezt az a tény is, hogy a kalendáriumok kiadói és szerkesztői meglehetősen gátlátalanok voltak, a portéka eladhatósága érdekében mindent bevetettek. Hebel neve a 19. század első éveiben már jól csenghetett az olvasók számára, ezért akár jogosulatlanul is odabiggyesztették azt a szövegek alá.⁶⁰ A legfrissebb kritikai igényű kiadás mégis felvette Flink suszter történetét, így az aktuális állás szerint mégiscsak Hebel oeuvre-jébe tartozik.⁶¹

A debreceni kalendáriumban megjelent történetek jelentős csoportját képviselik azok a szövegek, amelyek a hiedelmek, balvélekedések elleni felvilágosítás céljával íródtak: a babonák káros mivoltára felhívó történetben a gonosz tréfa nyer szigorú büntetést (*A' pajkosság veszedelmes következése*, 1821): a szellemekkel riogató csintalant élete végéig rémképek üldözik.

A kalendáriumban van néhány olyan történet, amely ókori környezetben játszódik: *A' Virtusnak és a' Világi-gyönyörűségnek Herkulessele való Beszélgetése* (1820), valamint *Az Anthénor Álma* (1827) címűek. Előbbi szintén egy sajátos 18. századi műfaj, a paramitosz, vagy paramythion ritka hazai példáinak egyike. A műfajt nehéz definiálni. Fő attribútuma, hogy antik mitológiai szereplőket léptet színre, akik valamilyen magasatos témáról folytatnak eszmecsereket, a felvetett problémák azonban nem köthetők sem térhez, sem időhöz, általános emberi kétségeket, erkölcsi választásokat jelenítenek meg. Nem tesz mást, mint oly sok társa, a többi parlagiasabb külsőséggel megjelenített kalendáriumi történet, két egyszerű végletet mutat be, azok minden előnyével és hátrányával. A Virtus személyében a cselekvő, küzdő ember allegóriája jelenik meg, míg Világi Gyönyörűség istenasszony a tevékenység nélküli, szemlélődő, ugyanakkor nyugodt és boldog élet letéteményesének vallja magát. Nem kétséges, hogy Fazekas melyikük mellé áll. Ars poeticaként is értékelhetők a sorok, amelyek az életben való pusztá gyönyörködés helyett a cselekvő embert hozzák ki győztesnek. Az elmélkedés (vagy akár a költészet) önmagában nem elegendő a teljes élethez, a szorgalmas munka vezet az emberi kiteljesedéshez. De a munkás hétköznapiak sem képzelhetők el a múzskákkal való társalgás, az álmodozás, a szellem aktivitása nélkül.

⁵⁹ Adrian BRAUNBEHRENS, *Falsche Hebel bei Schuster Flink*, http://www.textkritik.de/schriftundcharakter/sundc022schuster_flink.htm (Letöltés ideje: 2020. október 30.). Idézi: Guido BEE, *Aufklärerische Prägung und gegenaufklärerische Nutzung: Vermeintliche Neuentdeckungen und alte Defizite der Hebel-Forschung = Aufklärung in Geschichte und Gegenwart*, hg. Richard FABER, Brunhilde WEHINGER, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2010, 197–216.

⁶⁰ Hebel és a Flink-történet viszonyát további szempontokkal gazdagítja Csató Beáta MA-dolgozata: CSATÓ Beáta, „18. század végi és 19. század eleji magyar és német kalendáriumok összehasonlító elemzése (Különös tekintettel Fazekas Mihály és német kortársa, Johann Peter Hebel munkásságára)”, Universität Wien, 2009, 77–83, http://othes.univie.ac.at/3930/1/2009-02-11_0203528.pdf (Letöltés ideje: 2020. október 30.)

⁶¹ Modern kiadása: Johann Peter HEBEL, *Gesammelte Werke, Kommentierte Lese- und Studienausgabe in sechs Bänden*, III, *Kalenderbeiträge*, hg. Jan KNOPE, Franz LITTMANN, Hansgeorg SCHMIDT-BERGMANN, Göttingen, Wallstein, 2019, 525–528. A kritikainak tekinthető kiadás jegyzeteiben az első megjelenés helyeként a tübingeni *Morgenblatt für Gebildete Stände* című lap 225-ös, 1815. szeptemberi száma szerepel (uo. 740). Vagyis a kötet szerkesztői minden bizonnyal nem ismerték az 1805-ös megjelenést, s így feltehetően a körülötte kialakult polémiát sem.

A másik antik háttérű elbeszélés, az *Anthénor Álma* azért is fontos, mert az egyetlen a kalendáriumi történetek sorában, amelynek Julow Viktor külön elemzést szentelt, mivel magas esztétikai minőségűnek ítélte azt.⁶² Hogy ez a szöveg valóban Fazekas keze és szelleme munkáját dicséri-e, nem sikerült kideríteni, de az előzményeket ismerve joggal feltételezhető, hogy nem. Valószínűbb, hogy másolta, átdolgozta, fordította vagy parafrázálta azt. Formáját tekintve megegyezik az előzőekben bemutatott szöveggel, amennyiben antik hangzású névvel bíró két szereplő beszélget egymással az élet fontos kérdéseiről, nevezetesen a földi lét végességéről, az ember kozmikus viszonylatban parányi mivoltáról, és az ebbe való belenyugvás fontosságáról. A térben és időben távolról indított párbeszéd végeredménye egy nagyon is világosi és kispolgári érték megállapítása: a boldogság letéteményese a megelégedettség. Ez az egész népfelvilágosodási programnak is központi gondolata: az egyén tegyen meg mindent sorsa jobbításáért, de ne vágyjon sokkal többre, mint amit társadalmi és anyagi lehetőségei biztosítanak számára.

Az ókori környezet, akárcsak a keleti interiőr, a kortárs szerzők számára a szabadság kis körét jelentette. Nem véletlen tehát, hogy különösen a satirikus szövegek egy része antik külsőségeket visel magán. Amint korábban már említésre került, az azonosítható szövegek nagy része egy az egyben való átültetést jelent. Kivételek azonban vannak: az 1827-es évfolyam *Különös Privilegium* című textusa Christoph Martin Wieland *Abderiták* című satirikus költeményére reflektál. A *Különös Privilegium* egy tréfás anekdota, amely a szerkesztőt valamiért Wieland művére emlékeztette.⁶³ Wieland nevét meg is említi a szöveg, a forrásul szolgáló mű címével együtt, ennél sokkal többet azonban nem árul el róla. Az *Abderiták* röviddel a kalendárium megjelenése után, 1834-ben magyarul is olvashatóvá vált, Erdélyi Károly fordításában.⁶⁴

Az abderiták földje azért is érdekes világ a folklorista számára, mert lakóinak bohókás viselkedése erősen emlékeztet a népmesék egy gazdag tematikus csoportja, a falucsúfoló anekdotákéra. A magyarul – Ortutay Gyula nyomán – találoán *rátótiádák*nak is nevezett történetek a valóságban is létező helységneveket használva (Rátót mellett hasonló történetek terjedtek a nyelvterület keleti felében például a székelyföldi Gagy település lakóiról is) fiktív világot teremtenek, amelyben abszurd, sőt olykor groteszk jelenetek játszódnak, lehetőséget teremtve az emberi természet fonákságainak széles körű bemutatására.⁶⁵ A fiktív település bolondos lakóinak furcsaságain

⁶² JULOW, *i. m.*, 443–445.

⁶³ Christoph Martin WIELAND, *Geschichte der Abderiten*, először 1774-ben jelent meg a *Der teutsche Merkur* hasábjain, majd gyűjteményes kötetben 1780-ban. Önállóan: *Geschichte der Abderiten*, Umgearbeitete und vermehrte Ausgabe, Frankfurt – Leipzig, Weidmann, 1782.

⁶⁴ WIELAND *Abderitái*, ford. ERDÉLYI Károly, Pozsony, Landerer, 1834.

⁶⁵ A magyarul összegyűlt szöveganyag típusai és a típusokhoz rendelhető variánsok egy egész kötetet tesznek ki a magyar katalógusban: *Magyar népmesekatalógus*, VI, *A rátótiádák típusmutatója – a magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349)*, összeáll. és bev. tanulmány KOVÁCS Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1990.

keresztül Wieland komoly társadalomkritikai észrevételeinek adhatott hangot. Az abderiták földjét, ahogy számos korabeli elbeszélő mű is, az ókorba helyezi a szerző, az abderiták azonban erősen emlékeztetnek saját kora kisvárosi polgáira. Érdekes ugyanakkor, hogy az olvasott vagy szóban hallott anekdotát a debreceni kalendárium szerkesztője egy feltehetően általa jól ismert irodalmi műhöz csatolja, s nem pedig más, a szóbeliségből ismerhető rátótiadához. Ez azt bizonyíthatja, hogy Fazekas sokkal jobban mozgott kora német irodalmában, mint magyar – középosztályi, parasztpolgári, vagy pláne paraszti – színhagyományában.

Az 1826-os évre készült kalendárium-évfolyam egy csokor viccet, tréfás anekdotát közölt, végre olyan műfajt, amely tipikusan jellemző a kalendáriumokra. A viccválogatás egyes elemeiben közös, hogy az emberi butaság, nagyképűség, elfogultság elé állítanak tükröt. A népfelvilágosodás témáját ugyanakkor ez a kötet is érintette, mégpedig meglehetősen direkt formában. Az önreflexív rövid szöveget érdemes szó szerint idézni:

Világítás.

Valamely bizonyos Tudóstól kérdi egy lámpáshordozó gyermek, egy igen setét este, hogy ne világítson-é neki? Nem szükség, úgymond a' Tudós, mivel én magam is a' Világ' világossága vagyok. Ha úgy van, felel a' gyermek, szeretném ha az Urat a' mi útszánk végénn felakasztanák; mert ott pokolbéli setétség uralkodik.⁶⁶

Ez a szöveg azért is érdemel figyelmet, mert példázza azt a kiváló humorérzékenységet és öni-róniát, amivel a debreceni kalendárium szerzője, illetve szerkesztője rendelkezhetett. Rávilágít a felvilágosodás ellentmondásaira, arra, hogy a túlzott elbizakodottság bizony milyen nevetséges is lehet. Emellett arra is, hogy a népfelvilágosításban mélyen hívó szerkesztő nem kívánta eltitkolni az anomáliákat, a túlkapások veszélyét sem, amelyek kisiklathatják az egész ügyet.

Általánosságban elmondható, hogy a kalendárium lapjain Fazekas sosem bonyolódik összetett társadalmi problémák taglalásába. A német népfelvilágosodás és a korszak német irodalmának jelentős témáját adó szegénység problémája is csak érintőlegesen kerül elő, a szorgalom, iparkodás, takarékoság fontosságának hangsúlyozásával. A *Debreczeni Magyar Kalendárium* évfolyamai nem csupán a felvilágosodás egyes, népszerűsíthető eszméit közvetítették a debreceni civistársadalom felé, hanem a korszak német nyelvterületen már tömegmédiummá váló kalendáriumainak jellegzetes műformáit és szellemiségét is. A megjobbított debreceni kalendárium csak részben teljesíti a szó szoros értelemben vett *Volksaufklärung* kívánalmait. Feltehetően ugyanis nem jutott el a földművelő falusi társadalom tagjaihoz, akiket a népfelvilágosodás mozgalma megcélzott, legjobb esetben is a mezővárosi parasztpolgárok olvashatták.

⁶⁶ *Debreczeni Magyar Kalendárium*, 1826-dik évre.

*Szóbeliség – írásbeliség:
perújrafelvétel a Lúdas Matyi lehetséges forrásairól*

Kétszáz év alatt sem tisztázódott megnyugtatóan, hogy a Lúdas Matyi történetét honnan ismerte Fazekas Mihály, még az sem eldöntött tény, hogy szóbeli vagy írásbeli forrásról lehet-e szó. A téma körüli diskurzus az utóbbi fél évszázadban megrekedni látszott, az utolsó újdonságot hozó összegzései is elmúltak már ötvenévesek. Faragó József 1953-ban gyűjtötte a moldvai Trunk községben azt a magyar nyelvű szóbeli előadást, amelyből Julow Viktor arra a következtetésre jutott, hogy a történet szüzséjét a szerző magyar szóbeli hagyományból ismerhette meg.⁶⁷ Faragó József azt sugalmazta, hogy ez az egy variáns számos további variánst is magában rejt, amelyek az idők során elkoptak, elvesztek, illetve gyűjtések hiányában nem kerültek a kutatók szemei elé. Arra is következtetett, hogy Fazekas Mihály a történet szüzséjét a szájhagyományból közrendű emberek, alighanem katonatársai segítségével ismerhette meg, s azt is feltételezi, hogy épp ezen a területen, ahol moldvai hadgyakorlata idején valóban megfordult.⁶⁸ Legújabbán Szilágyi Márton hívta fel két ízben is a figyelmet az alább részletesen is ismertetendő érvelés néhány ellentmondására, valamint arra is, hogy a *Lúdas Matyi* forrásait illetően még nem született megoldás.⁶⁹

Julow Viktor felhasználta Faragó érvelését tanulmányában, illetve könyvfejezetében egyenes szóbeli folytonosságot tételez egy közel négyezer éves ékírásos agyagtáblán fellelt asszír elbeszélés, a nippuri szegény ember története, továbbá a 19. század első évében írott verses elbeszélés, illetve saját kora moldvai magyarlakta telepeinek szájhagyománya között.⁷⁰ A tanulmányában a diffúziós elmélet segítségével rekonstruálja a szüzsé útját a nippuri szegénylegényről szóló agyagtáblától a 19. század elejéig, a főként a 20. századi Európában gyűjtött szóbeli, többnyire alsó társadalmi rétegektől származó változatok sokasága segítségével. Egy 17. századi grúz meséskönyvre támaszkodva két útvonalat nevez meg. Véleménye szerint egyfelől a történet arab közvetítéssel Ibérián keresztül juthatott Európába, másfelől kaukázusiak vihették el a keleti szlávokhoz, orosz és ukrán földön ugyanis rendkívül népszerű volt. Az ukránok lehettek hatással a moldvai magyar változat létrejöttére is.⁷¹

Julow Viktor minden bizonnyal ismerte valamelyest a 19–20. század fordulójának egyik uralkodó folklorisztikai irányzatát, a finn földrajz-történeti módszert, hiszen annak hatása érzékelhető volt a 20. század közepének magyarországi folklorisztikai

⁶⁷ JULOW Viktor, *A nippuri szegény ember meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai népmese-mintájának kérdése*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1963/6, 678–690; Uő, *Fazekas Mihály*, i. m., 228–256.

⁶⁸ FARAGÓ József, *Egy moldvai csángó Lúdas Matyi mese*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1960/3–4, 255–268. Uő, *Fazekas Mihály Lúdas Matyija mint „egy eredeti magyar rege”*, Igaz Szó, 1966/2, 276–284.

⁶⁹ SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak (Fazekas Mihály Lúdas Matyija)* = Sz. M., *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 164–182. Továbbá Uő, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok*, i. m.

⁷⁰ JULOW, *Fazekas Mihály*, i. m., 228–256.

⁷¹ Uő., 243–245.

gyakorlatán is.⁷² A finn módszer sosem nyert teljes polgárjogot Magyarországon, abban az értelemben, hogy nagyszámú elemzés készült volna ezzel a módszerrel magyar folklóralkotásokról.⁷³ A 20. század elején megindult a módszer alapjainak megteremtését szolgáló modern gyűjtőmozgalom Magyarországon is, de néhány év után történelmi okokból megakadt.⁷⁴ Julow Viktor, bár soha nem mondja ki, hogy a nippuri szegényember történetét Urformnak (ősformának) tekinti, vagyis nem használja a földrajz-történeti módszer terminológiáját, de érvelésének lényege ez. Gondolatmenete első látásra impozáns építménynek tűnik, ugyanakkor ez a Lúdas Matyi-szüzsé alakulástörténetének rekonstrukciójára (vagy konstrukciójára) tett egyik lehetséges kísérlet, amely mellett számos további is elképzelhető. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy egyetlen – szakszóval *invariáns* – adat alapján a fenti következtetés nem vonható le, vagyis az nem állítható tényként, hogy a *Lúdas Matyi* történetét Fazekas Mihály (moldvai magyar parasztok) szájhagyományából kölcsönözte volna, még akkor sem, ha bizonyíthatóan járt azon a környéken, ahol százötven évvel később a szóbeli változatot felgyűjtötték. Mindez arra irányítja a figyelmet, hogy a kérdés nem egyszerűsíthető le egy-egy forrásra. Továbbá az azóta eltelt évtizedekben számos újabb adattal bővültek az ismereteink, amelyek alapján érdemes a kérdést újratárgyalni.

Az egyik lehetőség a helyzet jobb megvilágítására, ha követjük a paradigmák változásait. Az utóbbi évtizedekben a szövegek forrásait, eredetét firtató kérdésfeltevés kifáradni látszik, pontosabban a kultúrtörténeti megközelítésű tanulmányok a pusztán rekonstrukciós kísérletek helyett, vagy a szüzsék szóbeli vándorlásának, terjedésének firtatása mellett összetettebb kérdések felé is nyitnak, például az egyes szövegek használatának társadalomtörténeti dimenzióit kutatják, a 18–19. századi folklórgyűjtés eszmé és társadalomtörténeti kontextusában.⁷⁵

⁷² Az irányzatról áttekintő jelleggel: Bertalan KOROMPAY, *Finnische Methode: Gedanken eines Zeitgenossen*, Helsinki, Privatausdruck, 1978; Lutz RÖHRICH, *Geographisch-folkloristische Methode = Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, hg. Kurt RANKE, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1987, V, 1012–1030; Kathrin PÖGE-ALDER, *Märchenforschung: Theorien, Methoden, Interpretationen*, 2. überarbeitete Auflage, Tübingen, Narr, 2011, 90–101.

⁷³ Solymossy Sándor nevéhez köthető magyar anyagon végzett finn földrajz-történeti elemzés: SOLYMOSSY Sándor, *Mese a jávorfáról I.*, Ethnographia, 1920/1, 1–23.

⁷⁴ A módszer intézményes keretét szolgáló Folklore Fellows Society 1907-ben alakult Helsinkiben. A gyűjtőszövetség magyarországi osztályát Katona Lajos (1862–1910) szervezte meg 1908-ban, majd hirtelen bekövetkezett halála után Sebestyén Gyula (1864–1946) vette át annak vezetését. A szervezet hazai működése sajnálatosan rövidre sikerült, a világháború utáni zavaros időkben a pénztelenség miatt megszűnni kényszerült. A módszerről alább még részletesen lesz szó. Alapdokumentuma magyarul: *Tájékoztató a Folklore Fellows Néphagyományt Kutató Nemzetközi Tudományos Szövetség Magyar Osztályának ... országos gyűjtéséhez*, kiad. SEBESTYÉN Gyula, BÁN Aladár, Bp., Hornyánszky, 1920. Katona Lajos gyűjtési elveiről, s benne a Folklore Fellows szerepéről lásd LANDGRAF Ildikó, *A 24. óra szorításában: A folklórgyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a korabeli magyar folklorisztikában*, Ethnographia, 2016/4, 503–519.

⁷⁵ Szép tablót ad a mai helyzetről egy a közelmúltban készült tanulmánygyűjtemény: *Erzählkultur: Beiträge zur kulturwissenschaftlichen Erzählforschung, Hans-Jörg Uther zum 65. Geburtstag*, hg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2009.

A 19–20. század fordulóján, a földrajz-történeti módszer virágkorában még a pozitívista szemlélet határozta meg a folklorisztikai kérdésfeltevések alakulását is. A diffúziós elméletek – de mindenfajta kultúrtörténeti irányultság – abból az előfeltevésből indult ki, hogy az egyes típusok története megfelelő mennyiségű adat birtokában felgöngyölíthető, ezért egyes formák (szüzsék, motívumok, sorszerkezetek stb.) eredetének, vándorlásának, rokonságának kérdésére is választ kaphatunk. Ebben a prekoncepcióban implicite az is jelen van, hogy a recens adatokból következtethetünk kétszáz, ötszáz, akárhány száz éves állapotokra is, vagyis a folklór valamiféle változatlan entitás, amely módosulások nélkül dacol az évszázadokkal. Bartók Béla és Kodály Zoltán a 20. század második évtizedére a vokális népzene segítségével bizonyította, hogy ugyan lassabban, komótosabban, de a folklór is változik, minden más kulturális alrendszerhez hasonlóan, ki van ugyanis téve a társadalom egyéb alrendszereiben bekövetkező változásoknak, így a művészeti irányzatok alakulásainak, s a más anyanyelvű és zenei anyanyelvű csoportokkal való kölcsönhatásoknak.⁷⁶ S bár a szöveges folklór, s különösen a prózai folklóralkotások története kevésbé jól követhető, mint a szikárabb struktúrákba rendeződőké, utóbbi okból nehezebben is rekonstruálható, nincs jogunk feltételezni, hogy az életmód, a gazdasági, társadalmi viszonyok változásával ne változott volna a rövid prózai folklór mibenléte is. Ebből következik, hogy ami kétszáz éve a magyar szóbeli hagyomány része volt, nem feltétlenül az ma is, és fordítva, ha ma vagy a közelmúltban a szóbeli hagyomány része volt, száz vagy kétszáz éve még nem biztos, hogy az lehetett. A moldvai magyarok folklór adataival egyébként is óvatosan kell bánni, hiszen ez a közösség évszázadok óta többnyelvű lehetett, az otthonaikban magyarul beszélők is értették, sőt többnyire beszéltek is a velük együtt élő románok nyelvét, s a környező szláv népekkel is viszonylag élénk kapcsolatokat ápoltak. Ez lehetővé tette a folklór szövegek átadását-átvételét is, ahogy ezt egyébként Julow Viktor is gondolta. Az azonban korántsem biztos, hogy a szlávokkal is érintkező moldvaiak már Fazekas korában átvették és elterjesztették maguk között Lúdas Matyi történetét.

Erősen élt az az elképzelés még az 1960-as évek folklórtudományában is, hogy a szóbeliség, az évszázados változatlan hagyomány hordozója kizárólag a parasztság lehet.⁷⁷ Ezt először az 1970-es években kezdték meg módszeresen kritizálni német és angolszász folkloristák, többek között a Grimm-filológia képviselői, majd a nyomukban kibontakozó felvilágosodás kori meseírásra és polgári mesemondási gyakorlatra vonatkozó kutatások.⁷⁸ A ma népmeseként azonosított történetek széles társadalmi bázison való használatára bizonyíték az is, hogy mára évszázados múltra tekint vissza a folklór

⁷⁶ BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Bp., Rózsavölgyi, 1924. A kötet ugyan Bartók neve alatt jelent meg, de Kodállal közös munka eredménye volt. Bartók jelentette meg, mivel ő szívesebben és többet írt (bár kettejük közül Kodály volt a bölcsész). A mű a világháború és az azt követő gazdasági nehézségek miatt csak elkészülte után hosszú évekkel jelenhetett meg, de a népzene történetének alapelveit Bartók és Kodály már az 1910-es évek derekán lefektették. Vö. SZALAY Olga, *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye*, Bp., Akadémiai, 2004, 81–83, 94.

⁷⁷ GRÄTZ, *i. m.*, 5.

⁷⁸ Erről még lásd alább.

szüzsék és motívumok történetének írott források segítségével való nyomozása.⁷⁹ A *tárgy-történet* pontosan a folklórból – is – ismerős irodalmi tárgyak, témák írásbeli jelenlétére, írásos hagyományozódására, kompilálódására hívta fel a figyelmet, ami rávilágít a történeteknek a középosztályban és a felső társadalmi rétegekben való jelenlétére is.

Nem a tudományos szemléletmód változása volt az egyetlen és kizárólagos oka, hogy a történeti rekonstrukciós törekvések idővel kútba estek, s az érdeklődés iránya másfelé fordult. Nem is gyűlt össze ugyanis még csak megközelítőleg sem elégséges anyag ahhoz, hogy a finn módszer által felvázolt ideálok megvalósulásának keretfeltételei teljesülhessenek. A finn alapítású Folklore Fellows Society gigantikus szervező munkát végzett, s Európa-szerte alakultak helyi gyűjtőszervezetei, amelyek hatalmas szövegfolklor-anyagot halmoztak fel az évtizedek során. Azonban így is rengeteg fehér folt maradt a térképen, a folklórgyűjtés teljes földrajzi lefedettsége ábránd maradt csupán.

A földrajz-történeti módszer elméleti konstrukciója is a kritikák kereszttüzébe került.⁸⁰ Az ősfurma (Urform), vagy az ezzel majdnem megegyező kulcsfogalom, a normálforma (Normalform) lényegében tudományos fikció, soha senkinek sem sikerült bizonyítania, hogy egyfelől létezett ilyen, másfelől, hogy minden egyes variáns egyetlen töre vezethető vissza. Feltehetően nem létezett természetes körülmények között valamilyen tökéletes variáns, a legtisztább formát az egyes variánsokból a kutató desztillálhatja, például egy katalógus készítése érdekében. A finn módszer tengelyét adó katalógusok készítése is problematikus némileg, a legtöbb befejezett vállalkozást is ellentmondások sora tarkítja. Úgy is fogalmazhatunk, hogy egy elkészült katalógus sem lehet tökéletes forma, hanem a lehetséges variánsok egyike. Alátámasztja ezt, hogy Bartók és Kodály is külön-külön szisztémát dolgozott ki a magyar vokális népzene rendszerezésére és történeti rekonstrukciójára, amelyek csak bizonyos alapelvekben egyeznek meg egymással. A Kodály főszerkesztősége alatt készülő *Magyar népzene tára* című sorozat pedig egy harmadik, Járdányi Pál által készített rendszerezés szerint közli a népdalokat.⁸¹

Közös Julow Viktor, valamint Faragó József érvelésében, hogy mindketten egy-egy mondattal elutasítják az írásbeli forrás, s egyáltalán, a szüzsé írásbeli közvetítésének lehetőségét.⁸² Holott Julow Viktor korábban maga bizonyította, hogy Fazekas iskolázott, olvasni szerető, több nyelven is értő polgár volt.⁸³ A *Debreczeni Magyar*

⁷⁹ GyÖRGY Lajos, *Tárgytörténet és irodalomtörténet*, ItK, 1934/3, 225–233.

⁸⁰ A megszüntetve megőrzés mellett érvel Christine GOLDBERG, *The Historic-Geographic Method: Past and Future*, Journal of Folklore Research, 1984/1, 1–18.

⁸¹ *A magyar népzene tára / Corpus musicae popularis Hungaricae*, szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, Bp., Akadémiai, 1951.

⁸² „Mindezeknek a variánsoknak [értsd írott mesegyűjtemények] a feldolgozása a jövő feladata, és már a folklorisztikára tartozik, amennyiben nem tételezzük fel írott vagy nyomtatott mintát (amire semmi okunk sincs).” JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 241. (kiemelés tőlem) A megfogalmazás kissé dodonai, nem teljesen világos, hogy Julow Viktor elfogadja, vagy elutasítja az írásbeli változatok szerepét a *Lúdas Matyi* című költemény létrejöttében. A valódi választ a kötet későbbi érveléséből tudhatjuk meg, mely szerint az utóbbi vélemény lehetett.

⁸³ Julow Viktor főként a francia felvilágosodás eszméiben és alkotásaiban való jártasságot igyekezett bizonyítani, lásd *uo.*, 150–162.

Kalendárium kapcsán elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy Fazekas számos, a korban népszerű, s a felvilágosodás szellemiségét közvetítő anekdota-, tréfa-, fabula- stb. gyűjteményt ismert, ezek valamelyikében akár a Lúdas Matyiéhoz hasonló történetet is olvashatott. A háziállat igazságtalan elvételéről, majd a kárvallott többszöri bosszúállásáról szóló történet az *Ezeregyéjszaka* meséinek egyik darabjaként a késő középkor óta hagyományozódott az arab világban, s Európában is.⁸⁴ Az írásbeli hagyományozást elutasítók általában arra szoktak hivatkozni, hogy az európai *Ezeregyéjszaka*-változatokban többnyire nem szerepel ez a történet.⁸⁵ A korszakban azonban a különböző orientális eredetű, illetve orientalizáló történetek rendkívül népszerűek voltak francia, majd a német, s az angol nyelvterületen is, az *Ezeregyéjszaka*val összefüggésben, és attól függetlenül is, ahogy ezt Kázim papucsainak történetével kapcsolatban láthattuk. Fazekas a Kelet, valamint a keleti mesekincs iránti érdeklődését bizonyította *A perzsa fejedelem* című verses dialógussal,⁸⁶ és két, az *Ezeregyéjszaka*ból megismert mese átdolgozásával, az *Aleddin, napkeleti pogány történet, mely napnyúgoti keresztyéninek is odailene*,⁸⁷ illetve *A magahitt kalmár* cíművel is.⁸⁸ A *Kalendárium* anekdotáinak és más rövid történeteinek szerteágazó irodalmi kapcsolatrendszerre bizonyítékul szolgálhat arra, hogy Fazekas ismerte, mi több, fontosnak tartotta a nyomtatott példázat-, mese-, anekdotagyűjteményeket, köztük az orientálisakat is.⁸⁹ Az írásbeli közvetítés és a katonáskodás érvei nem zárják ki egymást, hiszen a katonáskodása során, a hosszú állomásozások idején épp annyira lehetett módja könyvek olvasására, mint szóbeli mesemondás hallgatására.⁹⁰

⁸⁴ *History of the first Larrikin = The Arabian Nights Encyclopedia*, eds. Ulrich MARZOLPH, Richard van LEEUWEN, Santa Barbara – Denver – Oxford, ABC Clío, 2004, I, 267–268. Az *Ezeregyéjszaka*ban szereplő 376. szöveg kontaminációnak számít, az AaTh/ATU 1551: *The Wager that Sheep are Hogs*, illetve az AaTh/ATU 1538: *The Youth Cheated in Selling Oxen/The Revenge of the Cheated Man* kombinációja. Az *Ezeregyéjszaka* meséinek európai kultúrtörténetéről lásd SOLYMOSY Sándor, *Az Ezeregy-éj*, *Ethnographia*, 1919/1, 45–73.

⁸⁵ JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 241.

⁸⁶ FAZEKAS Mihály, *A perzsa fejedelem* = F. M. *Összes Művei*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, I, 106–108. (a továbbiakban FMÖM)

⁸⁷ FAZEKAS Mihály, *Aleddin, napkeleti pogány történet, mely napnyúgoti keresztyéninek is odailene* = FMÖM II. 74–83.

⁸⁸ FAZEKAS Mihály, *A magahitt kalmár* = FMÖM I. 115–120. Elemzésüket lásd JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 433–443.

⁸⁹ Az igazsághoz az is szervesen hozzá tartozik, hogy a 21. századi kutató lényegesen kényelmesebb helyzetben van, mint amilyenben az 1960-as, vagy 1970-es évek Magyarországon lakó filológus volt. Az internet rohamos fejlődésének hála, ölünkbe hullik az európai kultúrtörténet, saját szobánkból tudjuk olvasni az impozáns nyugati könyvtárak történeti anyagait is. Az internetes keresőmotorok nélkül bizonyosan nem álltak volna össze azok az adatok és összefüggéseik, amelyeken jelen tanulmány következtetései nyugszanak. Ezek a lehetőségek sem Katona Lajosnak, sem Julow Vikornak nem adták meg, az ő idejükben egy ilyen feltárás, amelyet mi néhány hónap alatt elvégezhetünk, évekre, vagy akár egy élet munkájába telt volna.

⁹⁰ Egy francia nyelvű könyvvel kapcsolatos, a belgiumi állomásozás idejéből származó visszaemlékezésről JULOW Viktor is beszámol, *Fazekas Mihály, i. m.*, 89–91.

A 19–20. század fordulóján tevékenykedő tárgytörténészeknek köszönhetően több írott európai előfordulása is ismert a Lúdas Matyi történetnek. Az egyes filológiai adatfeltárások általában egy-egy előfordulást említenek, így érdemes megnézni egymás mellett is őket, hogy az összefüggéseik láthatóbbakká váljanak. Az egyik ezek közül egy középkori francia verses regény, a Douin de Lavesne *Roman de Trubertjének* egyik epizódja, amelyet Katona Lajos azonosított.⁹¹ Solymossy Sándor szerint Andrád Sámuel 1789-ben megjelent magyar nyelvű anekdotagyűjteményének 100-as számú darabjában is a Lúdas Matyi egyik előzményét lehet megfigyelni. Ez egy, a kötet formai elvárásaihoz híven egyetlen menetre szűkített történet, s nem is veri meg a kárvallott becsapóját, csupán ráijeszt. A két történetben mindössze a kései bosszú, a visszatérés, valamint a bosszú helyszínéül szolgáló erdő motívuma közös.⁹² Andrád Sámuel korának szinte valamennyi anekdotakötetét feldolgozta. György Lajos kiderítette, hogy ez a történet egy német gyűjteményből, a könyvkiadó Friedrich Nicolai egy kevésbé igényes, inkább a nagyközönségnek szóló, *Vade Mecum* címmel számtalan alkalommal megjelent, tehát minden bizonnyal igen népszerű anekdotagyűjteményéből való.⁹³ Tóth Rezső idéz egy levelezésben fennmaradt szöveghelyet, amelyet az utána következő kutatók nem vettek figyelembe: „Lúdas Matyi forrása pedig »talán abban a francia mesekönyvben keresendő, melyet Csokonai egy Kazinczyhoz intézett levelében úgy említ, hogy azt Fazekastól kapta«. Kevéssel utána Kelemen Béla utal Mátray könyvét bírálva *Till Eulenspiegel-re*».⁹⁴ Ezek a források nem azért lényegesek a Lúdas Matyi szempontjából, mert esetleg Fazekas konkrét olvasmányait rejthetik, sokkal inkább azért, mert jelzik a történet szüzséjének az európai írásbeli és egyúttal szóbeli kultúrában való jelenlétét, elterjedtségét. Az imént idézett összegzés, más kortárs tanulmányok mellett, bizonyítja, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben nagyjából konszenzus alakult ki arról, hogy a Lúdas Matyi történetét Fazekas francia, esetleg német irodalmi, esetleg szóbeli előzmények alapján ismerhette.⁹⁵

A történet bonyolult hálózatának sok szála fut össze az *Ezeregyéjszaka meséinél*, ezt a témát is érdemes lenne újratárgyalni. A hazai könyvtári viszonyok egyelőre nem teszik lehetővé a keleti mesegyűjtemény minden európai kiadására, de legalább a francia és német változatokra kiterjedő filológiai elemzés elvégzését. Azonban

⁹¹ KATONA Lajos, *Ludas Matyi* = K. L. *Irodalmi tanulmányai*, Bp., Franklin Társulat, 1912, I, 323–330, különösen 325–326.

⁹² ANDRÁD Sámuel, *Ártatlan bosszúállás* = A. S., *Elmés és mulatságos rövid magyar anekdoták*, Bécs, [k. n.], 1789, I, 68–69. Lásd SOLYMOSSY, *Az Ezeregy-éj, i. m.*, 63.

⁹³ Andrád történeteinek mintegy fele olvasható Nicolai munkájában. Vö. GYÖRGY Lajos, *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, szerk. CSUTAK Vilmos, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 1989, 165–200, különösen 189–197. Nicolai munkájának teljes címe *Vade Mecum für lustige Leute: Einer Sammlung angenehmer Schärze, witziger Einfälle und Spaßhafter kurzer Erzählungen aus den besten Schriftstellern*, I–X, Berlin, August Mehlis, 1764–1792.

⁹⁴ TÓTH Rezső, *Fazekas Mihály*, ItK, 1897/1, 16–39, 1897/2, 176–208, 1897/3, 312–328, idézet a 196. lapon.

⁹⁵ KARDOS Albert, *Ludas Matyi a külföld népmeséiben*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1894, 444–445.

mielőtt ez elkészülne, néhány további szempontra is érdemes ráirányítani a figyelmet. Julow Viktor és más, az *Ezeregyéjszakával* való rokonítást elutasítók abból indultak ki, hogy a keleti mesegyűjtemény Galland 1804-ben megjelent fordítását megelőzően nem volt ismert Európában, s a későbbi német, angol stb. változatok egészen a 19. század végéig – amíg ismét az eredeti források alapján készült fordítások kerültek nyilvánosságra – mind Galland munkájára vezethetők vissza, amelyben a Lúdas Matyi alapjául szolgáló történet valóban nem szerepel. Francesca Maria Corrao nápolyi folklórkutató feltárta az *Ezeregyéjszaka*, pontosabban az annak alapját jelentő kisebb mesegyűjtemények szicíliai és itáliai elterjedésének történetét. (Ez szempontunkból azért is érdekes, mert erről a vidékről Okos Peppe néven számos Lúdas Matyi-történetvariáns ismert.)⁹⁶ A Kr. u. 9. században az arab hódítások elérték Szicíliát is, nem sokkal ezután a később az *Ezeregyéjszaka* gyűjteményéből is ismert történeteket tartalmazó kisebb gyűjtemények bekerültek a szicíliai írásbeliségbe, amely időről-időre újraírta azokat. Corrao azt is tudni véli, hogy az egyes történetek középkori francia változatai is olasz közvetítésnek köszönhetően jöttek létre.⁹⁷ A Corrao által bemutatott történelmi háttér, valamint a Katona Lajos által idézett késő középkori francia változat egy új terjedési útvonal vázolását is lehetővé teszi, vagyis az *Ezeregyéjszaka meséi* Szicília és Itália közvetítésével már a középkor derekán eljuthattak Nyugat-Európába, ahol bekerültek az írásbeliségbe.

Julow Viktor számára, aki több kortársával és előtte élt kutatókkal egyetértésben Lúdas Matyi és Döbrögi konfliktusát plebejus–patrícius ellentétként interpretálta, jelentős támasztékul szolgálhatott a történet paraszti szájhagyományból való eredeztetése.⁹⁸ A történet szóbeli és írásbeli változatainak többségében ugyanakkor nehezen azonosítható a főszereplők társadalmi státusza, sőt, előfordul, hogy kifejezetten a társadalom perifériáján élő személyekről van szó. A keleti változatokban például rablóbanda áll szemben az egyszeri emberrel, illetve a főhős a keleti változatok mellett számos, az európai szóbeliségből előkerült variánsban is csavargó, afféle társadalmon kívüli személy.⁹⁹ A mai olvasó számára nem feltétlenül világos, hogy milyen attribútu-

⁹⁶ *The types of international folktales, i. m.*, II, 273–274.

⁹⁷ Francesca Maria CORRAO, *The Arabian Nights in Sicily*, Fabula, 2004/3–4, 237–245.

⁹⁸ SZILÁGYI, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok, i. m.* Vö. TÓTH, *i. m.*, 189–193. Matyi paraszti származását Bécsy Ágnes kérdőjelezte meg, ő mezővárosi környezetbe, illetve közköltészeti háttérbe helyezte a történetet: BÉCSY Ágnes, „Mind egy célra kell sietnünk... : Fazekas Mihály hagyományai és modernsége = „De mi a népiesség”, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 347–364. Fazekas közköltészeti kapcsolatait erősíti kötetünk két tanulmánya is: Csörsz Rumen István, *Kánaán és Marsmező: Fazekas Mihály két versének közköltészeti kapcsolatai*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 103–129. ; VARGHA Katalin, *A Debreczeni Magyar Kalendárium verses rejtvényei*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 191–203.

⁹⁹ A történetet a 19. század végi angol változattól, Sir Richard Burton eredeti arab források alapján készült teljes fordításától kezdve a *First Larrikin*, vagyis „első csavargó” címmel jelöli az angol nyelvű szakirodalom. *The Book of The Thousand Nights and a Night*, With Introduction Explanatory Notes on the Manners and Customs of Moslem Men and a Terminal Essay upon the History of the Nights by Richard F. BURTON, First edition in ten volumes, Supplemental edition in six volumes bound in seven parts, Volume IV, Printed by the Burton Club For Private Subscribers Only, 1885–1888, 281–290.

mok alapján vált a 20. század elejétől az értelmezések többségében Matyi parasztfiúvá. Az sem teljesen bizonyos, hogy a 17–19. század közötti időszakban a történet pusztán a paraszti szájhagyományban élt volna, főként a 18. század időszakából ugyanis tudunk nemesi, sőt arisztokrata, illetve polgári környezetben zajló mesemondásról is, egyebek mellett a Grimm család és baráti körének történetmondási gyakorlatáról, ami nagy hatással volt a Grimm fivérek *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményének létrejöttére is.¹⁰⁰ Vagyis az, hogy a történet paraszti szájhagyományként, azaz *népköltészet*ként élt volna pusztán, korántsem biztos. A szóbeliség, pontosabban minden variabilitás szükségszerű velejárója, hogy a szereplők, helyszínek, használati tárgyak stb. csereszabatosak, így adott társadalmi környezet elvárásaihoz igazíthatók, ami a keleti változatokban haramiák kezére kerülő bárány vagy kecskegida, az az európai változatokban a helyi notabilitás által eltulajdonított kisökör, malac, majd lúd lesz.

Az a tény, hogy a történet szüzséje a középkor óta, majd a 17. század végétől egyre nagyobb intenzitással, egyre több változatban, egyre több nyelven jelen volt az európai írásbeliségben, nem zárja ki a párhuzamos szóbeli változatokat, sőt, inkább erősíti azok valóságosságát. Az írott lenyomatok egyfelől lehetnek a korabeli szóbeliség tükrözői, másfelől azok táplálói vagy életben tartói is. Különösen a 18. század elejétől Európában a legelőkelőbb körökben is divattá vált a mesemondás, amit a korszak népszerű olvasmányai ihlettek.¹⁰¹ Ugyanígy az is elképzelhető, hogy az 1950-es években gyűjtött moldvai változat visszatánulás révén, Fazekas művének olvasása, felolvasása segítségével keletkezett.

A fenti hosszú érvelés egyik fontos tanulsága ugyanakkor a kiinduló kérdésfeltevés jogosultságának megkérdőjelezhetősége. Vajon okosabbak leszünk-e a *Lúdas Matyi* értelmezési lehetőségeit illetően akkor, ha tudjuk, hogy konkrétan honnan, melyik írott vagy szóbeli forrásból ismerte meg Fazekas a történetet? Nem lenne-e célszerűbb a teljes európai és közel-keleti kultúrtörténet kontextusában vizsgálni Fazekas változatát, azt egy hosszú alakulástörténeti folyamat egyik leágazásaként kezelni, valamennyi ismert változat, s az azok alapján létrehozható értelmezések háttérében?¹⁰² Summa summarum, szükséges-e egyetlen mondatban megválaszolni a „honnan ismerte Fazekas Mihály a *Lúdas Matyi* szüzséjét?” kérdést, vagy hasznosabb, ha nyitva hagyjuk azt?

¹⁰⁰ A hosszú kutatástörténet összefoglalását lásd NAGY Ilona, *A Grimm testvérek mesegyűjteményéről*, Ethno-Lore, 24, 2007, 3–50. A felújított változatát lásd UÓ, *A Grimm-meséktől a modern mondákig: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 15–63.

¹⁰¹ Német vonatkozásairól, valamint a német előzményeként szolgáló francia történetről részletesen értekezik Manfred GRÄTZ e sorok között is többször idézett könyve.

¹⁰² Ez az ötlet nem túl eredeti, hiszen már Tóth Rezső elemzése is él annak lehetőségével, hogy Fazekas Matyját más, szóbeli és írott változatok háttérében vizsgálja, konkrét hivatkozások nélkül. TÓTH, *i. m.*, 190.

* * *

A *Debreczeni Magyar Kalendárium* rövid elbeszéléseinek segítségével megfigyelhető, hogy a 18. század végének népfelvilágosító törekvései miképpen kaptak szerepet a 19. század elejének magyarországi kalendáriumában, a népfelvilágosodás kései, de nagyon sűrített lenyomatát adva. A debreceni történetek utat nyithatnak a kortárs kalendáriumok hasonló szempontú elemzése felé, ami sok érdekességet rejthet még a téma kutatói számára. Általános tanulsága mindennek, hogy a 18. század helyenként hogyan nyúlt félszigetszerűen a 19. századba, ahogy ezt egyébként a német nyelvterület kutatói hasonlóképpen megfigyelték és leírták már.

Julow Viktor Fazekasról írott monográfiája a költőt tárja az olvasók elé, minden egyéb megnyilvánulását, s a személyiség és életút minden egyes vonását a költeményeken keresztül igyekszik értékelni, vagy azok jobb érthetősége kedvéért mutatja be. Így van ez a kalendáriumi történetekkel is, amelyek a költeményekhez hasonlóan eszmetörténeti és esztétikai szempontú elemzést kapnak. Talán nem hiábavaló, ha megpróbáljuk újraértékelni a kalendárium egészét és az egyes történeteket úgy is, hogy eltávolítjuk őket a költői életműtől, ezáltal Fazekas Mihály az ember, a személyiség is újabb oldaláról mutatkozhat meg.

 MIKOS ÉVA

tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet

mikos.eva@btk.mta.hu

The Folklore and Popular Literary Connections of Mihály Fazekas's Poetic and Editorial Work

Abstract: The article aims to assess the social and mentalistic history of the *Debreczeni Magyar Kalendárium* ("Hungarian Calendar of Debrecen"), edited by Mihály Fazekas for ten years, based upon its short prose texts. The predecessors of the stories in the calendar are mostly German literary texts, or they were taken over from German calendars and anecdote collections, most of which were parables. The majority of the texts belong to the genres of anecdote, but there are also fables, paromyths, short story tales, jokes and crime stories. The purpose behind rewriting the texts in a parable form was to educate the readers to have a practical point of view, as well as to help them with moral orientation. The ideology of *Volkksaufklärung* is behind the writing of the texts. Fazekas's knowledge of German literature also takes us closer to the source of his masterwork, *Lúdas Matyi*, an epic poem. At the turn of the 19th-20th century positivist and literary historical researches connected the work with literary predecessors. The work having a peasant oral tradition would have suited better the Marxist approach in the 1950s, which tried to focus the understanding of the work to the

plebeian-patrician conflict, however, only one folklore data was collected to support their claim. The article argues that the story had various written versions in Hungary and Europe in Fazekas's age, and Fazekas willingly borrowed from contemporary literary pieces and popular readings, thus the written origin cannot be excluded. At the same time, the written sources may indicate the presence of the story in oral form, therefore it is not unlikely that the author might have heard it at one of his posts.

Keywords: almanac, anecdote, parable, oral tradition, popular enlightenment

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/160-190.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

